

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Fakulta stredoeurópskych štúdií
Ústav stredoeurópskych jazykov a kultúr

ŽIDOVSKÁ MINORITA NA ÚZEMÍ ZEMPLÍNA

Sylvia Hrešková

Nitra 2021

Posudzovatelia:

PhDr. Marián Kamenčík, PhD.

PaedDr. et PhDr. Alexej Mikulášek, PhD.

Publikácia vznikla v rámci riešenia projektu VEGA 1/0143/21 *Antisemitské etnické stereotypy v médiách a literatúre krajín V4* a UGA X/2/2021 s názvom *Próza naturizmu vo filmovom spracovaní*.

© PhDr. Sylvia Hrešková, 2021

ISBN 978-80-558-1763-7

EAN 9878055817637

Obsah

Úvod	5
Vymedzenie územia Zemplínskeho regiónu	7
Geografická charakteristika.....	8
Dejiny Židov v oblasti Zemplínskeho regiónu.....	11
Židovská komunita v Zemplínskom regióne	14
Osudy Židov v Zemplínskom regióne v rokoch 1939 – 1945	16
Deportácie židovských obyvateľov v Zemplínskom regióne	17
Monumenty židovstva	23
Arnošt Rosin – útek z pekla	23
Gizela Lipovská – posledná Židovka z Uličskej doliny	30
Edita Grosmanová – z detského raja do pekla holokaustu	33
Židovka od Andrey Coddington.....	36
Holokaust vo filme	41
Masaker Židov v Zemplínskom regióne	51
Vraždy Židov v Sninskom okrese	51
Masaker Židov v Kolbasove.....	52
Banderovci – Ukrajinská povstalecká armáda (UPA)	54
Židovské cintoríny v oblasti Zemplína.....	54
Antisemitské nálady v spoločnosti.....	59
Návrh kultúrno-osvetových činností	61
Záver	71
Summary	73
Zoznam použitej literatúry	75
Prílohy	81
Príloha A	81
Príloha B.....	82
Príloha C.....	88

Úvod

Monografia *Židovská minorita na území Zemplína* poskytuje komplexný, ucelený obraz o židovskej problematike na Zemplíne s vymedzením územia Zemplínskeho regiónu. Opisuje dejiny Židov v tejto oblasti a osudy židovského obyvateľstva. Autentickými výpoveďami jednotlivých židovských hrdinov približuje nie až tak dávnu minulosť. Prostredníctvom literárnych diel s danou tematikou lepšie preniká do osudov ľudí, ktorí buď na vlastnej koži alebo sprostredkované zažili hrôzy holokaustu. Táto téma je stále viac aktuálna. Dôležitá v tejto oblasti je preto analýza a dokumentácia židovských osudov a židovskej problematiky.

Poloha Slovenska v strednej Európe svojou geografickou danosťou tvorila vždy prepojenie rôznych kultúr, etník a národností. Vyniká bohatým kultúrnym dedičstvom a historickou tradíciou. Križovatka vplyvov odlišných kultúr a náboženstiev sa odráža aj v jednotlivých regiónoch Slovenska. Židovské dejiny sú tiež dejinami kultúry a ducha. Dejiny Židov v stredoeurópskom priestore predstavujú dejiny národa bez štátu, dejiny ľudí, ktorí prechádzali do multietnických regiónov, prispievali k iným kultúram a tiež sa im prispôbovali.

V slovenských regiónoch existujú historické zmienky o židovských komunitách. Monografia mapuje Zemplínsky región, pretože je známy svojím multietnickým zložením obyvateľstva a konfesijným zmiešaním. Sústreďuje sa tiež na dejiny židovskej komunity v tejto oblasti. Prostredníctvom metódy oral history ponúka autentické svedectvá jednotlivých židovských hrdinov. Pomocou viacrozmernej reflexie – svedectiev, literárnych a filmových diel, archívnych prameňov a memoárového rozprávania približuje tak nielen výpovede preživších a ich pozostalých, ale mapuje aj židovské osudy odohrávajúce sa na území Zemplína.

Téma židovskej problematiky je stále aktuálna a nemala by chýbať v povedomí spoločnosti, ale i každého z nás. Preto vychádzajúc z uvedených poznatkov, súčasťou a zároveň prínosom monografie sú aj konkrétne návrhy kultúrno-osvetových činností spojených s problematikou šoa v Zemplínskom regióne. Návrh aktivít vyzdvihuje význam histórie a kultúrneho dedičstva, čím sa rozširujú vedomosti spoločnosti k poznávaniu okolia, v ktorom žije. Zároveň

Úvod

je táto publikácia, ktorej cieľom je pôsobiť v oblasti regionálnej osvetovej činnosti, tiež výsledok kulturologického areálového štúdia so sekundárnym presahom k využitiu vo vzdelávacích aktivitách škôl, knižníc, archívov a pod.

Vymedzenie územia Zemplínskeho regiónu

Pojem región má svoje zastúpenie v rôznych vedných disciplínach. Podľa názoru regionalistov je východiskom pre definovanie regiónu jeho geografický význam. Región tak môžeme chápať v užšom slova zmysle ako určitú teritoriálnu jednotku spätú s daným priestorom. „Región predstavuje priestorový celok so špecifickými vlastnosťami, vyznačuje sa vnútornou podobnosťou a vonkajšou odlišnosťou od iných susedných územných celkov“ (Ivaničková, 1998, s. 62).

Najvýchodnejším regiónom Slovenska je Zemplín. Východné Slovensko je geograficky značne členité a z hľadiska etnicity rôznorodé. Tvorí styčnú oblasť viacerých kultúrnych prúdov, čím zastáva dôležitú úlohu sprostredkovateľa mnohých javov a hodnôt ľudovej, materiálnej i duchovnej kultúry (Podolák a kol., 1985, s. 5).

Rozdelenie Slovenska na regióny historicky súvisí s formovaním župného usporiadania nášho územia, ktoré začína v rámci Veľkej Moravy, neskôr v Uhorsku, Československu a Maďarsku. V 10. storočí sa začal formovať územnosprávny útvar Zemplín. Jeho názov bol odvodený od „zemných hradov“ (zem-plin), ktoré boli budované z hlíny. Hranice Zemplína boli takmer nemenné, vytvárali ich rieky a pohoria – Slanské vrchy, Vihorlat, Bukovské vrchy, rieka Laborec, Torysa, Latorica a Tisa. V roku 1927 bolo zrušené župné zriadenie. V súčasnosti má toto tradičné rozčlenenie význam historický, turistický a kultúrny¹.

Územie Zemplína z hľadiska kultúrnej histórie predstavuje významnú oblasť, kde od konca 14. storočia prechádzala kolonizácia, ktorú historici nazývajú „valašská kolonizácia“ alebo „kolonizácia na valašskom práve“²,

1 Dostupné na internete: <http://www.reny.sk/slovensko-zemplinsky.htm> [cit. 04.12.2019].

2 Valašská kolonizácia bola vyústením snahy zemepánov v oblasti dnešného severovýchodného Slovenska, ktoré na počiatku 15. storočia tvorilo súčasť Zemplínskej stolice, hospodársky pozdvihnúť neobývané, prevažne zalesnené oblasti, poskytnutím určitých úľav a výhod naverbovaným novousadlíkom pri založení nových osád a dedín. Títo novousadlíci, alebo prisťahovalci, ktorých úlohou bolo „kolonizovať“ oblasť Zemplína, boli, tak ako aj iní zakladatelia

z ukrajinských a rumunských karpatských regiónov do horských oblastí Slovenska. Neskôr v 15. – 17. storočí táto kolonizácia ovplyvnila charakter osídlenia na východnom a severnom Slovensku. Zasiahla aj do etnickej štruktúry východného Slovenska a zanechala výrazné stopy v hospodárskom, sociálnom, kultúrnom a jazykovom vývine (Podolák a kol., 1985, s. 10).

Geografická charakteristika

Región Zemplín je rozdelený na dva samosprávne kraje – Horný a Dolný Zemplín (**pozri príloha A, obr. 1**). Horný Zemplín je súčasťou Prešovského samosprávneho kraja, nachádzajúci sa v severovýchodnej časti Slovenska. Patria sem dnešné administratívne územia okresov: Humenné, Medzilaborce, Snina, Stropkov, Vranov nad Topľou. Horný Zemplín susedí s Poľskom zo severu, so Šarišom zo západu, východnú stranu tvorí hranica s Ukrajinou a na juhu prechádza do regiónu Dolný Zemplín³.

Územie Horného Zemplína obklopujú Bukovské vrchy a Laborecká vrchovina. Bukovské vrchy predstavujú najatraktívnejšiu časť regiónu, kde sa nachádza Národný park Poloniny. NP Poloniny je najvýchodnejším slovenským národným parkom, siahajúcim až k ukrajinskej a poľskej hranici. Najvyšší vrch národného parku – Kremenec (1 210 m n. m.) spája všetky tri hranice. Okrem toho, že Kremenec je najvyšším bodom chráneného územia a kótou, na ktorej sa stretávajú hranice troch krajín (Slovensko, Poľsko, Ukrajina), tak predstavuje i najvýchodnejšie miesto, kde začína každý slovenský deň (Buraľová, 2015, s. 4).

Hlavným východiskom pre návštevu Polonín je najvýchodnejšia obec Slovenska Nová Sedlica, kde sa nachádza niekoľko objektov tradičnej ľudovej

dedín na valašskom práve, charakteristickí v dvoch ohľadoch: zamestnaním, v ktorom dominovalo pastierstvo oviec a drevorubačstvo, a náboženstvom, keďže vyznávali východnú – pravoslávnu – formu kresťanstva. Predpokladá sa, že prvé vlny prisťahovalcov na valašskom práve prišli na územie dnešného severovýchodného Slovenska z oblasti Valaška v severnom Rumunsku (z čoho je odvodený aj názov osídľovacieho procesu), neskôršie v ďalších prisťahovaleckých vlnách pravdepodobne prevládalo obyvateľstvo z územia dnešnej Ukrajiny. K valašskej kolonizácii. Porov.: ULÍČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Zemplínskej župy. Michalovce. 2000, s. 700 – 707.

³ Dostupné na internete: <http://www.regionzemplin.sk/o-regione-zemplin/> [cit. 02.12.2019].

architektúry. Uprostred obce stojí kultúrna pamiatka – zrubový domček z roku 1946 (Buraľová, Némethová, 2009, s. 44) (pozri príloha A, Obr. 2).

Najvýznamnejšou dominantou v okrese Humenné, ktorý tvorí súčasť Horného Zemplína, je zámok, v ktorom sa nachádza Vihorlatské múzeum. Ide o regionálne múzeum vlastivedného charakteru. Umelecko-historická expozícia je zameraná na kultúru šľachty od renesancie až do 20. storočia. Prírodovedná expozícia sa sústreďuje na prírodné pomery okresu Humenné a stála výstava „Z dejín Rómov na Slovensku“ prezentuje prierez históriou rómskeho etnika na Slovensku⁴.

Nachádza sa tu aj Expozícia ľudovej architektúry a bývania. V rokoch 1974 – 1982 bol vybudovaný Humenský skanzen, ktorý bol sprístupnený verejnosti v roku 1984. Na pomerne malej ploche sa tu podarilo sústrediť najtypickejšie stavby z regiónu severovýchodného Slovenska – 14 objektov ľudovej architektúry a jednu sakrálnu stavbu. Tieto objekty v sebe nesú charakteristiku staviteľstva z východokarpatskej oblasti⁵.

Ďalším významným turistickým centrom regiónu Horný Zemplín je vodná priehrada Domaša.

Horný Zemplín je známy aj Múzeom moderného umenia Andyho Warhola, ktoré vzniklo 1. septembra 1991 ako prvé vo svete a stále ešte jediné v Európe. Okrem výstavných aktivít dominuje v múzeu prezentačná, vzdelávacia, poradenská a vedecko-výskumná činnosť v oblasti výtvarného umenia⁶.

Umelec Andy Warhol o sebe tvrdí, že pochádza odnikadiaľ. Avšak predsa jeho rodičia odnikiaľ museli prísť. Bola to obec Miková v okrese Stropkov. Obyvateľov obce spája to, že sú rusínskeho pôvodu. A tak pôvod Andyho Warhola je viac než jasný. Rodičia Júlia Varcholová, rodená Zavacká a Andrej Varchola, emigrovali z malej dedinky na severovýchode Slovenska do USA. Andy Warhol sa preslávil vo svete ako revolucionár nového prístupu k filozofii umenia a jeho percepcii⁷.

⁴ Dostupné na internete: <http://www.regionzemplin.sk/o-regione-zemplin/> [cit. 02.12.2019].

⁵ Dostupné na internete: <http://www.regionzemplin.sk/o-regione-zemplin/> [cit. 02.12.2019].

⁶ Dostupné na internete: <http://www.regionzemplin.sk/o-regione-zemplin/> [cit. 02.12.2019].

⁷ Dostupné na internete: <https://www.muzeumaw.sk/clanok/rodokmen-andyho-warhola> [cit. 27.4.2020].

Významné je i múzeum v Zemplínskych Hámroch. V múzeu sú inštalované dve stále expozície. Jedna prezentuje históriu baníctva a železiarstva vo Vihorlatských vrchoch. Druhá je etnografická expozícia, prezentujúca ľudovú architektúru, poľnohospodárstvo, remeslá a ľudové odevy.

Expozície boli vytvorené v spolupráci so Slovenským technickým múzeom Košice, Zemplínskym múzeom Michalovce a Baníckym múzeom Pro Gonzengergwerk Sargans vo Švajčiarsku⁸.

Dolný Zemplín tvoria okresy Sobrance, Trebišov a Michalovce. Susedí zo severu s Horným Zemplínom a zo západu s Košickým regiónom. Na východe tvorí hranicu s Ukrajinou a južná strana predstavuje hranicu s Maďarskou republikou. Rozprestiera sa vo Východoslovenskej nížine, obklopujú ho Západné Karpaty, Vihorlatské vrchy s vyhlídkovým Sninským kameňom⁹.

Za turistické centrum Dolného Zemplína je považovaná Zemplínska Šírava, ktorá sa pre svoju rozlohu nazýva aj Slovenské more. V okrese Trebišov na juhu Dolného Zemplína sa nachádza tokajská vinohradnícka oblasť, kde sa vyrába svetoznáme Tokajské víno¹⁰.

Na tomto území sa nachádza aj množstvo múzeí – Zemplínske múzeum v Michalovciach, Literárne múzeum P. Horova v Bánovciach nad Ondavou, Vlastivedné múzeum v Trebišove, Mestské múzeum vo Veľkých Kapušanoch, Múzeum gitár v Sobranciach (jediné v Európe), Vlastivedné múzeum v Kráľovskom Chlmci a Soľný dom vo Veľkých Trakanoch¹¹.

Horný a Dolný Zemplín zdobí okrem iného aj množstvo drevených kostolíkov, ktoré sú súčasťou kultúrnej tradície východného cirkevného obradu s vysokou umeleckou a historickou hodnotou.

⁸ Dostupné na internete: <http://www.zemplinskehamre.sk/hnch/muzeum/> [cit. 02.12.2019].

⁹ Dostupné na internete: <http://www.regionzemplin.sk/o-regione-zemplin/> [cit. 02.12.2019].

¹⁰ Dostupné na internete: <http://www.regionzemplin.sk/o-regione-zemplin/> [cit. 02.12.2019].

¹¹ Dostupné na internete: <http://www.regionzemplin.sk/o-regione-zemplin/> [cit. 02.12.2019].

Dejiny Židov v oblasti Zemplínskeho regiónu

V stredoeurópskom priestore dejiny Židov predstavujú dejiny národa bez štátu, dejiny ľudí, ktorí prechádzali do multietnických regiónov, prispievali svojim originálnym spôsobom k ich kultúre a naopak, prispôbovali sa iným kultúram. Priestor, v ktorom sa dejiny Židov v stredoeurópskej diaspóre odohrávali, tvorí svojimi charakteristickými črtami rámec, bez poznania ktorého sa strácajú mnohé súvislosti (Hlavinka, 2007, s. 17).

Skôr ako prejdeme k dejinám Židov v oblasti Zemplínskeho regiónu, je potrebné poukázať aspoň na niektoré špecifické prvky tejto časti Slovenska. Ak chceme preniknúť do inej kultúry, najjednoduchšie to dosiahneme skúmaním kultúrneho dedičstva. To uchováva vývoj, vznik, históriu a interpretuje postoje i názory. „Kultúrne dedičstvo je najvýznamnejším faktorom formovania a udržiavania kultúrnej identity“ (Lenovský a kolektív, 2008, s. 7).

Kultúra predstavuje aj historický fenomén. Formuje sa spoločne s vývojom a hodnotovým systémom ľudskej spoločnosti. Tým sa naznačuje jej axiologický rozmer. „Identifikácia s istými kultúrnymi hodnotami prispieva k upevňovaniu našej identity“ (Hrbáček, 2015, s. 13).

Kultúra je tiež zložitý celok. Odzrkadľuje v sebe nielen lásku k umeniu, politické aspekty, dobročinnosť, súcit, poznanie práv a noriem, ale aj morálku, zvyky, tradície a i. Nepredstavuje len akýsi súhrn znalostí a hodnôt, ale patria k nej i systémy správania sa, systémy zvykov a vier, ktoré musíme sondovať vo vzťahu k jednotlivcovi – subjektu tvoriaceho spoločnosť (Dzurko Hrešková, 2018, s. 17).

Jednotlivé oblasti kultúry môžeme triediť aj podľa ich historického pôvodu. V tomto zmysle rozlišujeme tradičnú, autonómnu a heteronómnu kultúru. K tradičnej kultúre patrí najpradávnnejšia a najstaršia časť kultúrnej pamäti. Spájaná je s kolektívnymi dielami – kultúrnym dedičstvom a zachovávaním tradícií. V autonómnej kultúre sa diela priradujú k autonómnym osobám, prejavujú sa hlavne v umeleckých činnostiach. Z hľadiska historického priblíženia je heteronómna kultúra najnovšia. Predstavuje každodenný život mestských más, zabezpečenie ich existencie a zábavy (Dzurko Hrešková, 2018, s. 17).

Kultúra Zemplínskeho regiónu je spätá s valašskou kolonizáciou, ktorú je možné považovať za jednu z určujúcich prvkov vývoja Rusínov ako samostatnej etnickej skupiny, dnes ako majoritnej, žijúcej práve v okolí Zemplína. Jazyk Rusínov, ich zvyky a tradície, to všetko boli a sú kultúrne prvky, ktoré sa v tomto regióne formovali po stáročia. V hmotnej podobe ich dodnes dokumentujú drevené chrámy roztrúsené po celom okolí. Ďalšou kultúrnou charakteristikou, ktorú možno spojiť s pôvodom rusínskeho obyvateľstva, je náboženstvo. Počas valašskej kolonizácie si Rusíni so sebou na východné Slovensko priniesli ich charakteristické východokresťanské vyznanie. V katolíckom Uhorsku nebolo ich pravoslávne vyznanie akceptované a všeobecne bolo označované za „schizmu“. Zemepáni Zemplínskej a Užskej stolice iniciovali v roku 1613 pod vplyvom humenských jezuitov prvý pokus o „zjednotenie“ pravoslávneho obyvateľstva na svojom panstve so Svätou stolicou v Ríme, ktorý je všeobecne možné považovať za prvý pokus o „úniu“ v Uhorsku vôbec (Hlavinka, 2007, s. 18).

Pravoslávni kňazi nedosiahli také postavenie ako katolícki kňazi, nemali tiež právo na desiatu časť úrody svojich veriacich. Na Turíce roku 1613 v Krásnom Brode, na pútnickom mieste nachádzajúcom sa na Zemplíne, mali prejsť spolu s veriacimi pod jurisdikciu Svätej stolice. Vzbura, ktorá vypukla na tomto mieste, zmarila snahy Drugetovcov o privedenie poddaných na „pravú vieru“. Podarilo sa im to až o 33 rokov neskôr, keď 53 pravoslávnych kňazov zložilo katolícke vyznanie viery do rúk jágerského biskupa a tým formálne prešlo pod jurisdikciu Ríma (Hlavinka, 2007, s. 19).

Pre celý Zemplínsky región, ale i ďalšie časti východného Slovenska, bola Užhorodská únia začiatkom dlhého procesu prechodu pravoslavia do novej formy vyznania, ktoré za vlády cisárovnej Márie Terézie nazvali gréckokatolíckym. V čase príchodu prvých židovských prisťahovalcov v 18. storočí bola tak oblasť Zemplínskeho regiónu špecifickým územím. Židia tu neboli konfrontovaní so slovenským obyvateľstvom, ale s majoritnými Rusínmi, ktorí v dejinách neoplývajú ani dôverou, ani podporou vládncich kruhov (Hlavinka, 2007, s. 19).

Ak chceme poukázať na dejiny a kultúru Zemplínskeho regiónu, nesmieme zabúdať na tých, ktorí ju niekoľko storočí formovali a dotvárali. Boli to práve Židia, ktorí sa usadili v okolí Zemplína a patrili k vyznávačom ortodoxného judaizmu. Do tejto oblasti prinášali svoj prísne religiózný spôsob života,

ovplyvnený hnutím rozširujúcim sa od polovice 18. storočia ortodoxnými židovskými komunitami vo východnej Európe chasidizmom (chasid = zbožný). Chasidizmus, ktorý jestvuje vnútri ortodoxie, sa formoval od prvej tretiny 18. storočia. Za zakladateľa smeru je považovaný – dnes takmer mýtická postava dejín židovstva – rabbi Izrael Baal Šem Tov (v hebrejskom jazyku „Pán svätého mena“, skratene „Bešt“). Už v 40. rokoch 18. storočia svojím učením spôsobil zlom vo vývoji židovstva v Európe. Rady prívržencov Baal Šem Tova sa rozrástli veľmi rýchlo, a tak už v 19. storočí bol chasidizmus rozšírený vo východoeurópskych ortodoxných židovských komunitách (Hlavinka, 2007, s. 24).

Na východnom Slovensku sa vývoj židovského osídlenia líšil od situácie na strednom a západnom Slovensku. Na dnešné územie stredného a západného Slovenska sa Židia sťahovali už v stredoveku zo susedných krajín na západe. Na územie dnešného východného Slovenska prichádzali Židia v malom počte z krajín zo severu a východu. Jediným mestom na východnom Slovensku, kde už v období stredoveku boli zaznamenané historické zmienky o Židoch, boli Košice¹².

Na východnom Slovensku sa židovská komunita začala rozvíjať o niečo neskôr ako tá na západnom Slovensku. Odlišné boli aj v tom, že obe skupiny pochádzali z rôznych kultúrnych kruhov, ktoré sa po stáročia vyvíjali samostatne. Historické zmienky o vzniku židovských obcí na východe Slovenska siahajú až do polovice 17. storočia. Od konca 18. a počas 19. storočia v dôsledku imigrácie počet židovských obyvateľov na východnom Slovensku prevýšil počet židovských obyvateľov vo zvyšku krajiny.

Uhorské židovstvo sa v roku 1869 rozdelilo na tri smery: ortodoxný, neologický a status quo ante. Ortodoxia, označovaná tiež aj ako starý alebo tradičný judaizmus, tvorila až do 19. storočia najvýznamnejší prúd židovstva. V 19. storočí vznikol nový reformný smer v judaizme – neológia. Toto hnutie požadovalo odstránenie niektorých praktík, ktoré pokladali za nezlučiteľné s duchom doby (Franeek, 2009, s. 19). Židia, ktorí sa odmietali pridať k ortodoxnej a neologickej náboženskej obci, predstavovali príslušníkov

¹² VOTROUBEKOVÁ, T. Dostupné na internete: <https://minoritnymagazin.sk/pociatky-zidovskej-komunitynavychodnomslovensku/?fbclid=IwAR0Yi2ibdfdSqlLkhevQlMTTBmQFaeo4sUgQINhc1L6jojTc11GuoHmBSOI> [cit. 29.04.2020].

náboženskej obce – status quo ante (stav ako predtým) (Hradská, Molnárová, 2006, s. 143). Po rozkole v uhorskom židovstve sa na východnom Slovensku stali najpočetnejšími ortodoxné obce. Bolo tu len niekoľko obcí status quo ante a len dve významné neologické komunity, a to v Košiciach a Prešove¹³.

Väčšina Židov z oblasti východného Slovenska bola v rámci deportácií odvezených cez Košice v máji až júni v roku 1944 do koncentračného tábora Auschwitz, kde takmer všetci zahynuli. Len niekoľkým z nich sa podarilo vyhnúť deportáciám či prežiť v koncentračnom tábore a vrátiť sa domov.

Za zmienku stoja i výskumy rozsiahlej 1 028 stranovej publikácie maďarského spisovateľa Petra Újvariho, ktorý v roku 1929 vydal Maďarský židovský lexikón (Magyar zsidó lexikon) (pozri príloha B, Obr. 3). Z voľného prekladu tejto rozsiahlej publikácie týkajúcej sa židovstva sú známe i zmienky o židovskej náboženskej obce v Snine.

V roku 1880 sa sninská ortodoxná komunita odčlenila od humenskej, ktorej zakladateľom bol rabín Jej Samuel Krausz. V roku 1893 židovská obec postavila svoj chrám. Vo vlastníctve komunity sa nachádzal aj rituálny židovský kúpeľ. Jedným z členov komunity boli aj Armin Hoffmann – obvodný lekár. Náboženskú obec tvorilo 72 rodín s počtom 387 osôb, z ktorých 60 platilo dane. „Členovia podľa povolania: 1 veľkoobchodník, 2 učitelia, 30 obchodníkov, 6 štátnych zamestnancov, 2 lekári, 3 súkromní úradníci, 1 podnikateľ, 16 remeselníci a 10 ďalších“ (Bocan, 2020, Sninské noviny, č. 14, P príloha 1).

Každé jedno bádanie, zmienky o histórii a dejinách predstavujú významnú súčasť kultúrneho dedičstva. Pričínajú sa tak k vytvoreniu celkového obrazu o histórii regiónu, komunity alebo územia. Dejiny spolu so zmienkami v dobových literatúrach o národe, regiónu a etnikách sú dôležitou súčasťou bádania a hlbšieho poznávania jednotlivých kultúr a geografických území.

Židovská komunita v Zemplínskom regióne

Prakticky na celom území Zemplínskeho regiónu sa nachádzali židovské komunity. Základ židovskej komunity tvorí rodina, ktorej život pozostáva z dodržiavania náboženských prikázaní, zo zásad stravovania sa, modlenia,

¹³ VOTROUBEKOVÁ, T. Dostupné na internete: <https://minoritnymagazin.sk/pociatky-zidovskej-komunitynavychodnomslovensku/?fbclid=IwAR0Yi2ibdfdSqlLkhevQlMTTBmQFaeo4sUgQINhc1L6jojTc11GuoHmBSOI> [cit. 29.04.2020].

obliekania a mnoho iných. Židovskú komunitu nevytvorí jedna či dve rodiny. Židia sa napríklad môžu modliť len vtedy, keď je na mieste prítomných desať dospelých mužov – tzv. minjan. Komunita musí mať aj svoju modlitebňu, v tomto prípade synagógu – šul, ale aj dom učenia – bet ha midraš, pretože učenie je príkazom. Deti sa musia vzdelávať a navštevovať školu v duchu pravidiel judaizmu – cheder – základná židovská škola a neskôr ješiva – rabínska škola pre vyššie náboženské vzdelanie. Súčasťou komunity je pre prípadné spory medzi jednotlivými členmi aj súd – bejt din – židovský náboženský súd. Každý piatok podvečer, predtým ako sa na nebi objavia tri hviezdy, musia ženy i muži absolvovať rituálny kúpeľ – mikve – na očistenie od rituálnej nečistoty. Týmto úkonom sa môže začať židovský sviatok, ktorý sa slávi každých sedem dní – šabat – sobota. Židovské komunity na území Zemplínskeho regiónu mali svoje pevné základy v polovici 19. storočia, čo deklaruje výstavba murovaných synagóg i rituálnych kúpeľov.

Spolunažívanie Židov a Rusínov – dvoch etník viedlo v tejto oblasti k symbióze. Rovnako ako Židia, ani Rusíni v tejto oblasti nevládli. Vládnúce vrstvy etnikám nedávali priestor ani dôveru. Spolunažívanie vytvorilo nepísané pravidlá, ktorými sa riadili generácie. Židia ovládali rusínsky jazyk, čo im pomohlo v obchodovaní, a naopak Rusíni sa prispôbili židovským zvykom, ako napríklad zatváranie obchodov v piatok pred začiatkom šábesu. Tiež sa naučili i základy jazyka, ktorým hovorilo židovské obyvateľstvo – jidiš. Hovorená forma jazyka je aj dnes blízka nemčine a obsahuje mnoho výpožičiek z hebrejčiny.

Žid Jozef Jozefovič, pôvodom z Čertižného (okres Medzilaborce), na spolužitie s Rusínmi spomína: „Pamätám sa, že sme žili v zhode. Viete, my sme boli biedni, ťažko sme robili na vlastnom gazdovstve... Ináč, keď som bol starší, chodili sme po okolitých dedinách i ďalej a kupovali sme dobytok i kone od gazdov, a potom sme ich predali ďalej v Humennom. Tých pár korún, čo sme zarobili. Hovoril som po rusky /rozumej rusínsky – J.H./ a aj moji rodičia. Ale pamätám si, že tých pár gazdov, čo bolo na dedine v Čertižnom, nemali so Židmi nijaké spory. Ten pomohol poorat', tu zase s drevom sme my pomohli... ťažko sa žilo. Nebolo peňazí!“¹⁴

¹⁴ HLAVINKA, 2009. Dostupné na internete: <http://rusnaci1.blog.cz/0911/ne-zabudnuta-bolest> [cit. 22.04.2020].

Osudy Židov v Zemplínskom regióne v rokoch 1939 – 1945

Vývoj komunity Židov na území Zemplínskeho regiónu radikálne ovplyvnili nasledujúce okolnosti odohrávajúce sa v rokoch 1939 – 1945.

Protižidovské opatrenia, uskutočňované na území Slovenska, zasiahli Židov žijúcich v Zemplínskom regióne v rovnakej miere ako v celej krajine. S narastajúcimi protižidovskými opatreniami sa zo strany majoritného obyvateľstva stupňovali antisemitské nálady. Od 18. apríla 1939, keď bolo vydané vládne nariadenie o určení pojmu Žid a obmedzení počtu Židov v niektorých povolaniach, sa začala uplatňovať protižidovská politika smerujúca k holokaustu.

V Zemplínskej župe, ako prvej na Slovensku, inicioval župan Andrej Dudáš koncom marca 1941 vyhlášku župného úradu, ktorá všetkým Židom nariaďovala ich označenie trojcentimetrovou žltou páskou na ľavom ramene. Dudáš tak predbehol slovenskú vládu týmto nariadením takmer o polroka, ktoré začalo platiť celoplošne až od septembra 1941. Uložilo povinnosť Židom starším ako šesť rokov nosiť označenie v podobe šesťcípej Dávidovej hviezdy. Rodáčka z Medzilaboriec Mirjam Rubinová v súvislosti s týmto nariadením spomína: „Na uliciach nás zastavovali deti. Perom alebo ceruzkou skúšali, či sú naše pásky prišité dostatočne. Keď zistili, že niektoré pásky sú len navlečené, veľmi nás bili.“¹⁵

V priebehu krátkeho času boli Židia vytlačení na okraj spoločnosti. Ich možnosti boli obmedzené. Mohli vykonávať len určité povolania. Boli im odobraté pozemky, majetky, podniky a nakoniec aj ich domovy. Tieto opatrenia smerovali k tomu, že Židia sa stali sociálne odkázanými ľuďmi. Len v mestách východného Slovenska bolo v roku 1941 odkázaných na sociálnu pomoc Ústredne Židov viac ako 10 tisíc osôb. Pričom v deň začiatku prvej vlny deportácií v marci 1942 sa na východnom Slovensku nachádzalo približne 34 tisíc Židov (Petrík Nagyová, Borza, 2019, s. 5).

Prvenstvo si Zemplínska župa nezískala len kvôli nariadeniam župana Dudáša, ale aj v realizácii deportácií. Prvý židovský transport, ktorý smeroval do tábora Auschwitz-Birkenau 25. marca 1942, bol práve zo Zemplínskej župy. Tvorilo ho tisíc dievčat a mladých žien z tejto oblasti. V tom čase bolo

¹⁵ Dostupné na internete: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/171757-zid-nesmel-byvat-na-hlinkovej-ulici/> [cit. 20.04.2020].

vypravených ďalších 6 transportov. Po ženských transportoch nasledovali v apríli chlapčenské. Neskôr v roku 1942 nasledovala etapa rodinných transportov. V apríli a máji 1942 z regiónu odišlo trinásť transportov. Posledný síce odišiel z Bardejova, ale nachádzali sa v ňom Židia zo Stropkova. Iba malé množstvo deportovaných Židov prežilo hrôzy koncentračných táborov. Prežili len vďaka hrdinskému správaniu nežidovského obyvateľstva, keď im poskytli pomoc a úkryt. Niektorí z nich získali titul *Spravodlivý medzi národmi*, ktorý sa každoročne udeľuje osobám nežidovského pôvodu. Tí prispeli k záchrane Židov pred holokaustom. Na Slovensku bolo udelených najviac týchto titulov. Až 700 občanov Slovenskej republiky získalo toto ocenenie.

Deportácie židovských obyvateľov v Zemplínskom regióne

Bystré, okres Vranov nad Topľou – v obci Bystré v medzivojnovom období tvorilo náboženskú židovskú obec 60 Židov. Všetci boli deportovaní v roku 1942 do vyhladzovacích táborov (Encyklopédia židovských náboženských obcí, A-K, 2009, s. 136).

Čertižné, okres Medzilaborce – koncom marca 1942 začali v obci Čertižné deportácie židovských obyvateľov. Neskôr, 18. mája 1942, príslušníci Hlinkovej gardy odviekli židovské rodiny z obce Čertižné do mesta Medzilaborce, odkiaľ ich 20. mája deportovali do Poľského mesta Pulawy. Geto v tomto meste bolo v jeseni 1942 zlikvidované a všetci obyvatelia mesta vyvraždení (Encyklopédia židovských náboženských obcí, A-K, 2009, s. 85).

Hanušovce, okres Vranov nad Topľou – na jar v roku 1942 bola väčšina Židov z Hanušoviec odvečnená do vyhladzovacích táborov. Dňa 26. marca 1942 odviekli 63 dievčat do Giraltovec a nasledujúci deň do zberného tábora v Poprade, odkiaľ ich deportovali do vyhladzovacieho tábora v Osvienčime. Rovnako tak postupovali aj v prípade desiatok mladých mužov. V máji prebehlo zatýkanie celých rodín a okolo 300 žien, detí a starých ľudí deportovali do geta v meste Rejowiec v Poľsku. Geto bolo v auguste 1942 zlikvidované a obyvatelia zavraždení (Encyklopédia židovských náboženských obcí, A-K, 2009, s. 135).

Humenné – miestne orgány povolali asi 320 židovských dievčat, ale i napriek ich zatýkaniu sa im podarilo zaistiť len 170 z nich. Ostatné označili za dezertérky. 110 z nich 25. marca 1942 deportovali do Osvienčimu. Ostatné deportovali 2. apríla toho istého roku a 23. marca 1942 začali sústreďovať chlapcov z Humenného. Z 250 osôb plánovaných na deportácie sa podarilo

zaistiť len 166, ktorých odvliekli do zberného tábora v Žiline a odtiaľ do koncentračného tábora Majdanek pri Lubline. V prvej polovici mája 1942 v okrese Humenné došlo k rozsiahlemu sústredeniu Židov. Cez zberný tábor v Žiline deportovali viac než 400 Židov do geta v Chelme vo východnom Poľsku. Ďalší veľký transport s 1 008 Židmi z Humenného a okolia bol vypravený do Chelmu, 11. mája 1942. V tomto roku bolo do vyhladzovacích táborov odvečených okolo 79 % Židov z okresu Humenné (Encyklopédia židovských náboženských obcí, 2009, A-K, s. 158).

Edita Grosmanová, manželka scenáristu oscarového filmu *Obchod na korze* Ladislava Grosmana, spomína: „V apríli prišiel Himmler do lágru. Stáli sme v rade, keď on vyšiel von a bola strašná snehová búrka. SS-áčka, ženská, povedala Himmlerovi po nemecky, že v tom počasí predsa nemôžu ísť von. Pamätám si, že on dupol a povedal: ‚Für Juden gibt es kein Wetter‘. Pre Židov nie je žiadne počasie.“¹⁶

Židovka a humenská rodáčka Blanka Bergerová na toto obdobie spomína takto: „Príbeh môjho života je sledom skutočností, ktoré nie je ľahké opísať. Človek, čo nežil vtedy na Slovensku, ich len veľmi ťažko pochopí. Ako opísať pocity beznádeje, prenasledovania, bezvýhodiskový stav, keď ste vo svojej domovine lovení ako divá zver? Smrť vám visí nad hlavou nielen doma, ale aj vo všetkých okolitých krajinách. Keď nevedno, či je lepšie ujsť alebo zostať, pričom jediným vašim spojencom je vrtkavé šťastie. Neraz ma zachránila len moja intuícia a intuícia“ (Petrík Nagyová, Borza, 2019, s. 9).

Medzilaborce – v Medzilaborciach sa sústreďovanie Židov začalo v marci 1942 v miestnej kinosále. Prvý transport smeroval 28. marca tohto roku do Popradu a odtiaľ 2. apríla pokračoval do Osvienčimu. Z celkového počtu 69 Židov tvorilo 40 dievčat a žien. Mužov odvliekli 28. marca cez Žilinu do lublinskej oblasti, 17. mája začali sústreďovať celé židovské rodiny z viacerých obcí okresu a 19. mája z Medzilaboriec. Viac ako 880 Židov, z toho asi 370 z Medzilaboriec, smerovalo cez Žilinu do geta v dedine Konkowa vo východnom Poľsku. V júni 1942 pokračovalo zatýkanie Židov, pričom 6. júna odvliekli z Medzilaboriec okolo 50 mnohopočetných rodín do zberného tábora v Poprade, odkiaľ smerovali do vyhladzovacieho tábora Majdanek. Z celého

¹⁶ Dostupné na internete: <https://www.snm.sk/?muzeum-online&clanok=prvy-transport-zidov-z-popradu-dna-25-marca-1942> [cit. 25.04.2020].

okresu Medzilaboriec bolo odvečených do tábora smrti 85% Židov (Encyklopédia židovských náboženských obcí, L-R, 2010, s. 52).

Pani Plasnerová, dcéra medzilaboreckého obchodníka Zygmunda Rubina, spomína na to, že byť „Žid“ znamenalo veľké problémy: „Bolo to strašné. Bolo to ako...viete...zo dňa na deň. Najprv to začalo páskami na ramenách, a potom to boli pásky a hviezdy, a potom sme odrazu nemohli vychádzať von, nepamätám sa, či od šiestej alebo od siedmej večer. Oproti nám bývali Deutschovi... a my sme na seba kričali cez cestu. Nemohli sme ísť totiž von. Viete, boli sme deti a nemohli sme sa hrať s loptou. A každý deň sme museli byť schovaní. Ukrývanie, ukrývanie, ukrývanie...“¹⁷

Michalovce – deportácie michalovských Židov začali 19. marca 1942. Židovská náboženská obec bola o prípravách na deportácie informovaná. Väčšine slobodných dievčat, ktoré povolali ako prvé, sa podarilo včas ukryť. Zo 629 povolaných mladých žien odvliekli do zberného tábora v Poprade len 126 dievčat. Z Michaloviec iba 17. Mladé ženy a dievčatá boli zaradené do prvého transportu, vypraveného z Popradu do vyhladzovacieho tábora v Osvienčime. Mužov sústredili 30. marca 1942 do budovy gréckokatolíckeho učiteľského ústavu. Zo 697 osôb zaistili gardisti 449 a 5. apríla ich deportovali do tábora Majdanek pri Lubline. V roku 1942 odvliekli približne 80% Židov z Michaloviec a okolia do vyhladzovacích táborov. Po prerušení deportácií koncom októbra 1942 zostalo v okrese 1 020 Židov. V máji 1944 po nútenej evakuácii židovského obyvateľstva zostalo v okrese Michalovce iba 47 Židov (Encyklopédia židovských náboženských obcí, L-R, 2010, s. 56).

Snina – 21. marca 1942 príslušníci Hlinkovej gardy sústreďovali mužov a ženy na deportácie Židov. Približne 50 dievčat zo Sniny a okolia odvliekli 22. marca do zberného strediska v Poprade a 25. marca ich deportovali do vyhladzovacieho tábora v Osvienčime. Mužov odvliekli do zberného strediska v Žiline a odtiaľ do koncentračného tábora Majdanek. Židovské rodiny zo Sniny a okolia sústredili 7. mája 1942. Niekoľko sto Židov zo Sniny odvliekli 8. mája do zberného strediska v Humennom a 11. mája ich deportovali do geta v meste Chelm vo východnom Poľsku. Po krátkom čase ich z geta odvliekli

¹⁷ HLAIVINKA, 2009. Dostupné na internete: <http://rusnaci1.blog.cz/0911/ne-zabudnuta-bolest> [cit. 04.22.2020].

do vyhladzovacieho tábora Sobibor. Zo Sniny v roku 1942 bolo deportovaných 85% Židov (Encyklopédia židovských náboženských obcí, S-T, 2012, s. 63).

Sobrance – Židia v Sobranciach žili na dnešnej Tibavskej ulici a Ulici prof. Hlaváčka (v minulosti Bongova ulica). V blízkosti ulíc sa nachádzal dvor označovaný aj ako „Židovský dvor“, na ktorom sa v jari 1944 museli zhromaždiť všetci Židia. Tých odvliekli do tehelne v Užhorode a po necelých šiestich týždňoch ich deportovali do koncentračného tábora v Osvienčime, kde takmer všetci zahynuli¹⁸.

Stakčín, okres Snina – v roku 1930 tu evidovali 137 ľudí židovského vierovyznania. Všetkých Židov zo Stakčina začiatkom apríla 1942 odvliekli do geta v Užhorode a odtiaľ ich deportovali do koncentračného tábora v Osvienčime (Encyklopédia židovských náboženských obcí, S-T, 2012, s. 68).

Stropkov – 24. marca 1942 bolo zaistených vyše 200 židovských dievčat zo Stropkova a okolia. Na druhý deň ich odvliekli do zberného tábora v Poprade, a potom do vyhladzovacieho tábora v Osvienčime. Vyše 100 židovských chlapcov deportovali do tábora Majdanek v oblasti Lublina. Začiatkom mája 1942 sa začali deportácie celých rodín. Gardisti 4. mája sústredili viac ako 380 Židov zo Stropkova a okolia. Cez Žilinu ich deportovali do tábora v Osvienčime. Pri vypravovaní transportov došlo k viacerým násilnostiam. Židom gardisti strihali vlasy i pajesy a vymáhali od nich cennosti. Dňa 24. mája 1942 odvliekli vyše 650 Židov zo Stropkova a okolia do Bardejova, a potom ich deportovali do geta v meste Rejowce na východe Poľska. Deportácie pokračovali ešte aj v júli tohto roku, keď bolo deportovaných 20 židovských rodín do koncentračného tábora v Osvienčime. Z okresu Stropkov do koncentračného tábora odvliekli viac ako 2 000 osôb, čo predstavuje 91% židovského obyvateľstva (Encyklopédia židovských náboženských obcí, S-T, 2012, s. 122).

Trebišov – z okresu Trebišov bolo odtransportovaných do vyhladzovacích táborov 1 600 Židov. Priamo z Trebišova okolo 500 Židov¹⁹.

Ubl'a, okres Snina – v auguste 1941 odvliekli 5 židovských rodín na okupované územie Ukrajiny a zavraždili ich. V roku 1944 v Ubl'i bývalo

¹⁸ Dostupné na internete: <http://vinanskadenisa.blogspot.com/2013/02/zidovska-komunita-v-meste-sobrance-jej.html> [cit. 04.22.2020].

¹⁹ BOŽIK, 2019. Dostupné na internete: <https://korzar.sme.sk/c/4649190/po-stopach-trebisovskych-zidov.html> [cit. 04.22.2020].

menej ako 100 Židov, všetkých odvliekli do geta v Užhorode, kde boli internovaní v neľudských podmienkach a 17. mája 1944 ich deportovali do vyhladzovacieho tábora v Osvienčime (Encyklopédia židovských náboženských obcí, U-Ž, 2013, s. 89).

Vranov nad Topľou – v roku 1938 tu žilo 1 006 Židov. V noci zo 6. a 7. novembra 1938 odvliekli z Vranova nad Topľou 10 židovských rodín. V marci 1942 deportovali asi 100 dievčat do Osvienčima a 61 mužov z Vranova nad Topľou do tábora Majdanek. V polovici apríla 1942 transportovali celé rodiny z okresu cez Poprad do vyhladzovacieho tábora v Osvienčime. Podľa údajov Ústredne Židov bolo z Vranova nad Topľou odvečených 88% z celkového počtu Židov (Encyklopédia židovských náboženských obcí, U-Ž, 2013, s. 120).

Deportácie urobili tragickú bodku za spolužitím Židov a Rusínov v Zemplínskom regióne. Torzo židovskej komunity, ktoré prežilo v regióne od októbra 1942 do roku 1944, muselo po potlačení Slovenského národného povstania opäť bojovať o svoj život. Väčšina z nich sa nepodarilo zachrániť. Koniec vojny priniesol záchranu. Nie však návrat toho, čo tu predtým bolo. Naopak. Tých niekoľko preživších Židov, ktorí okúsili hrôzy holokaustu a vrátili sa, nemalo chuť začínať v tejto oblasti znovu. Židovské komunity v Zemplínskom regióne i na okolí zanikli. Ostali po nich už len spomienky.

Margita Schwalbová, Židovka a lekárka spomína: „Začiatkom decembra 1942 boli splynované posledné Židovky zo Slovenska. Len asi 300 dievčat prežilo, väčšinou z prvých slovenských transportov. Prišli – ešte skoro deti – z náručia svojich matiek, naivné, nevediace“ (Petrík Nagyová, Borza, 2019, s. 23).

Preživší Žid z Prešova Dezider Landa spomína: „O niekoľko dní nás dopravili do rakúskeho Welsu a odtiaľ sme sa dostali do Bratislavy, kde sa nám dostalo nemilého privítania zo strany antisemitsky naladených deklasovaných živlov. Táto trpká povojnová skúsenosť v mnohých vyvoláva rozčarovanie, a tak nevidiac v zúfalstve iného východiska, rozhodli sa pre život v emigrácii“ (Petrík Nagyová, Borza, 2019, s. 23).

Monumenty židovstva

Téma židovskej problematiky zasahuje do mnohých spoločenských oblastí života od histórie, kulturológie, politológie či dejín umenia. Približuje nám hlbšie život veriacich Židov, ich rituály a zvyklosti, ktoré sú charakteristické pre ich každodenný život. Poznať dejiny je dôležité, ale poznať osudy jednotlivých židovských hrdinov je podstatné preto, aby sme pochopili nezlomnú vôľu prežiť za akýchkoľvek okolností.

Arnošt Rosin – útek z pekla

Tadeuzs Iwaszko, poľský historik, zistil, že o útek z koncentračného tábora Osvienčim sa pokúsilo 667 väzňov, pričom 270 z nich chytili a popravia. Ostatné pokusy sa zrejme podarili. Jedným z tých, ktorým sa to podarilo, bol Arnošt Rosin zo Sniny (pozri príloha B, Obr. 4).

Bádania, o ktorom Sninčanovi sa píše najviac vo svete, poukazovali práve na meno Arnošta Rosina. V sninskej matrike je okrem dátumu jeho narodenia zaevidovaná aj zmena jeho vierovyznania, keď sa dal v roku 1946 vyhlásiť za človeka bez vyznania.

Arnošt sa narodil 20. marca 1913 v rodine židovského obchodníka v Snine na východe Slovenska. Vzrastom nebol veľmi vysoký, s nákazlivým elánom a optimizmom. Asi ešte pred narodením má človek v sebe zakódované to, ako bude vzdorovať nepriazni osudu, okolnostiam a nástrahám, ktoré budú určovať jeho život v čase, ktorý mu bol daný. Arnošt Rosin bol jeden z milióna väzňov koncentračného tábora a jeden z mála šťastlivcov, ktorému sa podaril útek z tohto prekliateho miesta (Šebo, 2017, s. 8).

V Osvienčime prežil dva roky, zomrel v roku 2000 v Nemecku vo vysokom veku ako slobodný človek. Arnoštovi rodičia Herman a Eva, rodená Weizen, mali spolu šesť detí. Žili v Snine na dnešnej Ulici 1. mája do osudného roku 1942. Dom, v ktorom rodina kedysi žila, zbúrali a dnes tam stoja paneláky, kde žije niekoľko rodín. Vôbec netušia, že kedysi tam žila rodina, ktorej osud kruto poznačil to, že bola „židovská“ (Marcinekova, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 27).

Dňa 13. júna 1942 deportovali rodičov Hermana a Evu do vyhladzovacieho tábora v Sobibore. Ako starší ľudia už neboli užitoční „na nič“. V Sobibore bola priemerná dĺžka života väzňov tri dni (Šebo, 2017, s. 12).

Najmladší syn Arnošt bol 25. marca 1942 odvečený do zberného tábora v Žiline, potom bol deportovaný do Osvienčimu a koncentračného tábora Brzezinky (Birkenau), odkiaľ 27. mája 1944 utiekol a dostal sa na slobodu (Marcinekova, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 29).

Keď Arnošt prišiel na veľkonočné sviatky roku 1942 domov do Sniny k rodičom, ani by netušil, že práve táto návšteva sa mu stane osudnou. Prišli preňho v uniformách Hlinkovej gardy a ligotavých čizmách jeho rodáci, ktorým sa snažil vysvetliť, že to musí byť omyl a on je len na návšteve. Nebol to omyl. Jeho meno figurovalo na zozname Židov nachádzajúcich sa na území slovenského štátu. Tento zoznam vytvorilo Ministerstvo vnútra 12. februára 1942, kde boli osobitne zaznamenaní práceschopní Židia. „Prosím ťa, Bože, daj, aby to bol len zlý sen. Daj, nech sa prebudím.“ Nebol to sen, odviezli ho spolu s ďalšími dvadsiatimi židovskými mužmi do Humenného, odtiaľ do židovského zberného tábora v Žiline, neskôr do vyhladzovacieho tábora v Poľsku. V zbernom tábore v Žiline strávil síce len štrnásť dní, ale už tu prišiel do kontaktu s ponižovaním a bolestnými situáciami, ako sám hovorí: „Gardisti v čiernych uniformách a vysokých čizmách, tí nám dali prvú koncentračnú lekciu. Bez príčiny nám nadávali, bili nás, kopali a okrádali o osobný majetok“ (Šebo, 2017, s. 21).

Zo Žiliny smerovali transporty priamo do Osvienčimu. V jednom z nich sa ocitol aj Arnošt. Transporty tvorilo zvyčajne dvadsaťpäť nákladných železničných vozňov, používaných na prepravu dobytku. Na stene vagóna bolo napísané, že priestor je pre osem koní alebo štyridsaťpäť vojakov. V skutočnosti ich tam bolo natlačených okolo stovky. O cieľoch transportov nič nevedeli, nikto netušil, kam smerujú a čo ich čaká. Svoj odchod do deportačného vlaku opísal takto: „Mňa v skupine asi tisíc mužov naložili na žilinskej stanici do dobytočných vagónov. Keď zavreli posunovacie dvere, uzamkli ich ťažkými visiacerami zámkami a k vlaku dali silnú sprievodnú stráž gardistov, začali sme tušiť, že je zle. Dve malé okienka vo vagóne boli zamrežované ostnatým drôtom, ktorý sa nedal odstrániť holými rukami. Útek bol nemožný. Odvážali nás v noci smerom na Čadcu, vlak zastavil až ráno v poľskej pohraničnej stanici Zwardoň. Na povel sme vystúpili z vagónov, gardisti nás prepočítali a odovzdali nemeckému vojakovi, ktorí nás opäť zahnali do vagónov a sprevádzali na ďalšej ceste. Dňa 10. apríla 1942 sme prišli do stanice označenej Osvienčim-

Auschwitz. Na stanici už čakali v uniformách SS vojaci, ktorí nás odvedli do koncentračného tábora“ (Šebo, 2017, s. 24).

V tom už esesáci rozdeľovali väzňov a ukazovali, kto kam má ísť. Arnošt prežil selekciu, poslali ho doprava a stal sa osviečenským väzňom. Tí, ktorí išli naľavo, mali smolu. Ich cesta smerovala priamo po príchode do plynu. Ostatní prešli dezinfekciou, ostrihali ich, dali im odev a na nohy tvrdé dreváky. Nasledovalo tetovanie, ktoré ľuďom zobralo aj tú poslednú štipku ľudskej dôstojnosti. Z ľudí sa stávali čísla. Arnošt opisuje spôsob, akým tetovanie vykonávali: „Tetovanie bolo veľmi primitívne. Muži, ktorí ho robili, mali k dispozícii kus dreva, do ktorého nastrkali ihly v tvare identifikačného čísla, namočeného do atramentu. Ruku ste položili na stôl, tetovač vám na ňu pritlačil ten svoj vercajg a zostalo tam číslo. Cítil som, že ma vlastne nepichá do paže, ale do srdca. Už som nemal meno, ani adresu, bol som väzený číslo 29858, odtiaľ číslo, nie meno, číslo bolo dôležité“ (Šebo, 2017, s. 26).

V Osviečime strávil dva dni, potom nasledoval odchod do vyhladzovacieho tábora Brezinka/Birkenau. Túto cestu zopár ľudí nevydržalo a na mieste zomreli, iní boli ubití na smrť len preto, lebo nevládali bežať a niektorých dohrýzli psy. Keď prišli na miesto, videli trojposchodové bloky. Na budove mali malé okienka a vo vnútri v strede bolo niečo ako pec s komínom. Spali na neopracovaných drsných doskách a na každom „lôžku“ sa tlačili najmenej traja ľudia. V jednom baraku bolo takto ubytovaných štyristo až päťsto ľudí. Pracovali vonku na štrkovisku a asi hodinu šliapali na mieste, kde začali niečo kopat'. Vykopali jamu asi 2,5 m hlbokú, avšak netušili, na čo má slúžiť. Predpokladali, že ide o protitankové alebo strelecké zákopy. Neskôr, pri pochovávaní zavraždených Židov do týchto jám, zistili akému účelu slúžia (Marcinek, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 30).

Potom oddelili dvestopäťdesiat ľudí, medzi ktorými bol aj Arnošt. Zostali v jednom bloku a vytvorilo sa z nich neslávne známe Sonderkommando na pochovávanie mŕtvych. Neskôr pri obede v bochníku chleba, ktorý dostal Arnošt od kamaráta zo Sonderkommanda (ten ho ukradol po zavraždených Židoch), našiel zlatú reťaz, ktorú dal blokovému pisárovi. Ten mu pomohol prejsť na blok 14 a dostať inú prácu. Ostatní boli zavretí v jednom bloku a chodili len do práce a späť. Po jeho odchode zo Sonderkommanda sa istý Schmuleck pokúšal o kolektívny útek, ale prišlo sa na to. A keďže nikto nechcel nič prezradiť, tak poslali celé komando do plynu. Už vtedy mal Rosin obrovské

šťastie a aj vďaka tomu sa neskôr stal jedným z korunných svedkov toho, čo tu zažil (Šebo, 2017, s. 32).

V tábore ako dôsledok nedostatočnej hygieny vypukla epidémia škvrnitého týfusu, ktorým sa nakazil aj Arnošt. Už takmer polomŕtvy ležal v baraku úplne dole na zemi, kde si ho všimol jeden z väzenských ošetrovateľov a povedal: „Ten ešte žije.“ Vytiahol ho a položil k žijúcim. V tom istom baraku s týfusom sa ocitol aj jeden Nemec, ktorý sa stal v Birkenaue kápom. „Ja som nevedel, kto je zač. Dal som mu napíť vody, tak ako ostatným a on mi povedal: ‚Ty si dobrý chlapec. Keď sa z toho dostanem, pomôžem ti.‘ Pomyslel som si: Keď sa z toho dostaneš, čo mi tak ty môžeš pomôcť?“ (Marcinekova, Stern, Šmigel, Novák, Levický, 2018, s. 33).

Blokár (kápo) Franz Danisch, nemecký zločinec prezývaný aj Čierna Mary, bol brutálny, ale k slovenským Židom sa správal dobre. Možno aj preto, lebo práve jemu Rosin pomohol. Absurditu vzťahov v tábore je možné zdokumentovať aj na Rosinovej charakteristike Danischa: „Inak to bol bezohľadný gangster, zabijak, počul som, že ho nakoniec pri evakuácii väzni ubili na smrť.“ A práve on mu ponúkol lepšie postavenie.

Neskôr si Rosinu vyhládal a spýtal sa ho:

„A písať vieš?“

„Čo by som nevedel, viem a veľmi dobre,“ odpovedal udivene. Ved' kto by len nevedel písať?

A tak sa z neho stal zapisovateľ a po niekoľkých mesiacoch kápo, teda vedúci bloku (Marcinekova, Stern, Šmigel, Novák, Levický, 2018, s. 33).

Začiatkom roku 1944 prešiel Arnošt do tzv. bloku Kanada, kde sa zbieral a triedil zhabaný majetok väzňov a zabitých. Kanada bola privilegované miesto. Dali sa tu získať cennosti na znesiteľnejší život v tábore. Najdôležitejšiu komoditu však predstavovali potraviny (Šebo, 2017, s. 41).

Dňa 7. apríla 1944 sa podarilo z tábora smrti utiecť Alfrédovi Wetzlerovi a Rudolfovi Vrbovi. Všetci vedeli, že Wetzler bol Rosinov kamarát. A tak bol kvôli podozreniu z nápomoci pri úteku vypočúvaný dvomi táborovými vyšetrovateľmi. Títo dvaja obávaní esesáci Perry Broad a Wilhelm Boger²⁰ ho ukrutným spôsobom vypočúvali. Nechýbalo veľa a zastrelili by ho. Ale podľa

²⁰ V roku 1963 Arnošt Rosin pomáhal oboch usvedčiť pred súdom vo Frankfurte. Obžalovaní boli za svoje ukrutnosti a brutálne mučiacie metódy.

jeho slov ho zachránilo to, že povedal: „Keby som o niečom bol býval vedel, tak by som utiekol s nimi, pretože viem, že ma tu nečaká nič iné než smrť“ (Marcineková, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 34). Táto drzá odpoveď mu podľa všetkého zachránila život. Za trest bol priradený na nútené práce na štrkovisko, kde spoznal poľského Žida Czeslawa Mordowicza – Rosinovho partnera na úteku (pozri príloha B, Obr. 5).

S Mordowiczom, ako sám opisuje, neboli veľkí priatelia a nevedeli o sebe veľa. Ich prípravy na útek netrvali dlho. Nemohli dlho plánovať a chystať sa. Bolo to o tom, či ideš alebo nejdeš, buď sa to podarí alebo nie (Šebo, 2017, s. 50).

„Mám strach. Takže do toho! Mám strach. A ono sa to podarí, lebo si mal predtým strach. To je celé moje tajomstvo. V okamihu, keď sa pozrieš strachu do tváre, príde ti Boh na pomoc. Musíš len spraviť prvý krok“ (Jean Anouilh: Jana z Arcu).

Útek si naplánovali na sobotu 27. mája 1944. Práve v tom čase prišiel veľký maďarský transport, čo Arnošt využil a blokárovi Gotzemu, ktorý mal vtedy službu, povedal, že do susedného tábora prišli jeho príbuzní z Maďarska a chcel by ich ísť na chvíľku pozrieť. Vďaka svojmu výlučnému postaveniu v osviečimskej väzenskej hierarchii – blokára – sa mohol voľnejšie pohybovať a mnohí esesáci ho z videnia poznali. Gotze si na papierik napísal číslo 29858 a sľúbil mu, že ho neskôr pustí. Keď sa chcel neskôr dostať k bráne, zastavil ho Danisch a vrátil ho naspäť. Pri ďalšom pokuse ho zastavil veliteľ tábora Schwarzhuber a opäť sa musel vrátiť. „Povedal som si, že je to smolný deň, ale už sme boli s Mordowiczom dohovorení, preto som šiel skúsiť šťastie do tretice“ (Šebo, 2017, s. 52). Gotze ešte stále sedel pri bráne, a keď zbadal Arnošta, pripomenul mu, aby sa čím skôr vrátil naspäť.

Pri úteku im pomáhali dvaja ľudia, kápo Adam z bloku od Mordowicza a jeden poľský profesor. Na štrkovisku, kde predtým pracovali, mali vykopaný bunker. Toto miesto malo slúžiť ako ich východiskový bod. Vedeli, že pri každom úteku spustia strážu poplach. Osviečim mal dva strážne okruhy. Jeden aktívny stále a druhý bol vzdialený niekoľko kilometrov. Aktivoval sa až vo chvíli, keď sa zistilo, že z tábora niekto zmizol. Tento systém aktivovali na tri dni. Jediná možnosť pri úteku bola ukryť sa mimo tábora za prvým strážnym okruhom a tri dni čakať na vhodnú príležitosť, kým bude vypnutý aj druhý okruh (Šebo, 2017, s. 53).

Ich skrýšou bola jama 1,2 m široká a 1 m vysoká. Uprostred jamy bola postavená drevená tyč, ktorá držala dosku, aby sa celá diera prikryla. Najprv tam vošiel jeden, potom druhý. Okolo bunkra bolo potrebné rozsypať silno aromatizujúci ruský tabak, nasiaknutý benzínom, aby ich nevyčuchali psy. Pri sebe mali potrebné zásoby – vodu, salámu, baterku, dve konzervy, zapalovač, chlieb aj nejaké peniaze (Marcineková, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 35).

Po hodine v úkryte začali húkať sirény a večer, keď sa konalo hromadné sčítanie väzňov, zistili, že dvaja chýbajú. Vyše tristo mužov so psami prehľadávali celý tábor a okolie. Rosin s Mordowiczom medzičasom prežívali v bunkri ťažké chvíle. Mordowicz spomínal: „Zrazu sme začuli škriabanie psích láb, bol to pocit, ako keby vám niekto škrabal po hlave. Našťastie kombinácia tabaku s benzínom zabrala. Nastal však ďalší problém. Začali sme cítiť nedostatok vzduchu. Bunker bol malý, vzduchu v ňom málo, potrubie privádzajúce vzduch zrejme nefungovalo. Začali sme sa dusiť. Mali sme pocit, že tu zostaneme zahrabaní zaživa a bunker bude našim hrobom“ (Šebo, 2017, s. 56).

Pátrací nápor postupne utíchal. Vedeli, že ukrytí musia byť tri dni, ale bolo ťažké vydržať to. Ďalší problém bol ten, že neskôr sa nevedeli dostať z úkrytu von. Ich telá boli vyčerpané a zoslabené dlhým pobytom stále v tej istej polohe a bez pohybu. Až na tretí pokus v pondelok večer sa im podarilo nadvihnúť dosku. Preplazili sa medzi dvomi strážnymi vežami, prešmykli sa cez vonkajšiu menej stráženú časť tábora a zdolali nenabitý ostnatý drôt. Po kilometri zbadali rieku a most, cez ktorý chceli najprv prejsť, ale rozmysleli si to. Rieku nakoniec prebrodili. Pri brodení Mordowicz stratil topánky a začal kričať, že nemôže ísť takto ďalej. Chcel sa pre topánky vrátiť, čo by bolo vrcholne nebezpečné, tak mu Arnošt dal svoje. Po tridsiatich rokoch, keď mu túto príhodu pripomenul, tak Mordowicz konštatoval – ty si bol vždy gavalier. No ďakujem pekne aj za také gavalierstvo, keď musel ísť dva dni bez topánok (Marcineková, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 36).

Prvú etapu úteku úspešne ukončili. Keď boli asi 60 kilometrov od Zakopaného, tak nasadli na vlak a tesne pred Zakopaným vystúpili a ďalej kráčali pešo. Presúvali sa len v noci a snažili sa vyhýbať frekventovaným miestam, a preto putovali lesmi. Museli si dávať pozor pred gestapom, kriminálnou políciou, pohraničnou strážou a ostatnými zložkami nacistického

mocenského aparátu. Napokon sa im presne 6. júna 1944 podarilo prekročiť poľskú hranicu a dostať sa na Slovensko (Šebo, 2017, s. 62).

Svoj príchod chceli patrične osláviť v jednej z krčiem, avšak v tom prišli žandári a začal sa kolotoč vypočúvaní. Klamali, že boli v Hamburgu na prácach a prišli domov. Keď prišiel hlavný žandár, tak opäť sa na nich, ako hovorí Rosin, usmialo šťastie. Žandár bol rodák zo Sniny a poznal rodinu Arnošta. Poradil im, aby nehovorili pravdu, ale aby tvrdili, že sú Židia, ktorí kupujú a predávajú doláre. Oficiálne ich preto museli posadiť do väznice v Liptovskom Mikuláši kvôli machináciám s valutami. Vo väzení si odsedeli desať dní. Židovská náboženská obec za nich zaplatila pokutu 10 000 korún a boli prepustení (Marcineková, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 37).

Utečenci z Osvienčimu Vrba s Wetzlerom zabezpečili Rosinovi s Mordowiczom falošné papiere a preukazy. Rosin sa volal Štefan Roháč a Mordowicz bol Peter Matúš. S falošnou identitou odišli žiť do Bratislavy dve ulice od seba. Rosin žil takto do oslobodenia Bratislavy, t. j. 4. apríla 1945. K Mordowiczovi bol osud nemilosrdný. Gardisti ho chytili, keď sedel v reštaurácii s Wetzlerovou švagrinou. Podozrivý bol preto, lebo sedel so Židovkou. A tak sa stal obeťou druhej vlny deportácií, ktorých k obnoveniu došlo v septembri 1944. Odvlečený bol do zberného tábora v Seredi a naspäť do Osvienčimu. Cestou si rozhrýzol zápästie, aby nacisti nevideli jeho číslo, lebo hneď by vedeli, že je utečenec. Rozhodol sa, že keď bude v Osvienčime na rampe pri selekcii, vrhne sa na prvého esesáka, ktorému vytrhne pištoľ a zastrelí sa ňou. K tomu našťastie nedošlo. Na rampe ho spoznal poľský väzeň, ktorý mu pomohol skryť sa. A ocitol sa medzi šesťdesiatimi Židmi zo Slovenska, ktorí boli transportovaní do pracovného tábora v Sliezsku, kde sa v roku 1945 dožil oslobodenia (Šebo, 2017, s. 76).

Obidvaja utečenci, rovnako ako ostatní preživší, sa snažili zaradiť do normálneho života, ale po tom všetkom, čím si prešli, bolo ťažké zadaptovať sa. Natískali sa tu otázky ako – Čo bude zajtra? Ako sa užiť? Čo bude ďalej so životom? Čo si počať vo svete slobody? Často o týchto okamihoch snívali, ale po tom všetkom nebolo jednoduché dorozumieť a pochopiť sa s ostatnými ľuďmi.

Czeslaw Mordowicz sa oženil a usadil sa na Slovensku, neskôr emigroval do Izraela, odkiaľ sa v roku 1993 presunul do Kanady, kde v roku 2001 zomrel v Toronte. Arnošt Rosin spolu so svojou manželkou chceli emigrovať

do Ameriky, ale usadili sa napokon v Nemecku, kde pracovali v Židovskej náboženskej obci. Arnošt Rosin zomrel ako slobodný človek vo vysokom veku v roku 2000 v Nemecku. Tesne pred smrťou vydal svedectvo pre Holokaust Memorial Museum USA o veciach, o ktorých nedokázal hovoriť celé desaťročia. (Marcineková, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 40).

Czeslaw a Arnošt boli odlišní nielen národnostne, charakterovo, ale aj temperamentom. Czeslaw bol síce o šesť rokov mladší, ale o to rozvážnejší. Niekedy mlčanlivý a pravý opak Arnošta. Ich rozdielne povahy však nemali vplyv na vzájomné priateľstvo. Práve naopak, pri úteku, keď išlo do tuhého, sa vzájomne dopĺňali a pomáhali si. Na rozdiel od Vrba s Wetzlerom, ktorých vzťahy v povojnovom období neboli harmonické, Rosin s Mordowiczom udržiavali aj najďalej dobré vzťahy. Svedčí o tom aj ich spoločný výlet začiatkom 50. rokov, ktorý pomenovali *Na motorkách po stopách svojho úteku* (Šebo, 2017, s. 50) (pozri príloha B, Obr. 6).

Cesty dvoch predchodcov a utečencov z Osvienčimu Rudolfa Vrba a Alfréda Wetzlera sa po úteku rozišli. Vrba emigroval do Kanady, kde ho vyzvali, aby vystúpil ako svedok v sedem týždňov trvajúcom procese proti Ernestovi Zündelovi, ktorý popieral holokaust. Podieľal sa na realizácii viacerých filmov o histórii holokaustu a sám napísal knihu *Utiel som z Osvienčimu*. Zatiaľ čo Alfréd Wetzler žil v Československu ako človek, ktorého svedectvo nikoho príliš nezaujímalo. Pracoval ako robotník, úradník, novinár. Napísal brožúru *Osvienčim, hrobka štyroch miliónov ľudí*. Pod pseudonymom Jozef Lánik napísal knihu *Čo Dante nevidel*. A získal štátne vyznamenanie po roku 1989, avšak už „in memoriam“ (Šebo, 2017, s. 50).

Gizela Lipovská – posledná Židovka z Uličskej doliny

Gizela Lipovská, žena s ťažkým životným príbehom, žena, ktorá mala ostať iba číslom, ale ako ona sama hovorí: „Je to osud, Boh to tak chcel, aby som sa vrátila, a dal mi silu prežiť a dožiť sa krásneho veku. Veď už budem mať deväťdesiat rokov“ (Marcineková, 2013, s. 7) (pozri príloha B, Obr. 7).

Na prelome 18. a 19. storočia boli zaznamenané výraznejšie zmeny v pohybe židovského obyvateľstva v Snine, keď sa prisťahovali utečenci židovského vierovyznania z Haliče. V roku 1842 tu bola vysvätená prvá drevená synagóga, postavená podľa vzoru synagógy v Haliči. V roku 1855 žilo v meste 84 Židov. „V roku 1922 tvorilo Židovskú náboženskú obec spolu so židovskými

obyvateľmi okolitých dedín asi 190 rodín“ (Marcineková, 2013, s. 12). V Snine koncom tridsiatych rokov bývalo asi 400 Židov a v celom okrese zhruba 1500. V každej zo 40 dedín okresu Snina bývali Židia. Uličské Krivé v tom čase patrilo Sninskému okresu a žilo tam sedem židovských rodín. Jednou z nich bola aj rodina Gizely Lipovskej, rod. Weissbergovej (Marcineková, 2013, s. 12).

V rokoch 1938 a 1939 boli uvedené protižidovské opatrenia, ktoré sa zintenzívňovali. Koncom marca 1942 začali deportácie mladých mužov a žien. Po zastavení deportácií koncom októbra zostalo v Snine 8 židovských rodín. V tom čase v Uličskej doline prepukol týfus a Židia, ktorí tam žili, boli prechodne aspoň týmto chránení. V máji 1944 týfus ustúpil a vtedy bol násilne evakuovaný aj zvyšok Židov zo Sniny a okolia na západné Slovensko.

Do Sniny a okolitých dedín sa tesne po vojne vrátilo približne 30 Židov, medzi nimi aj Gizela Lipovská. V Snine bolo v roku 1948 len 5 židovských obyvateľov a v Uličskom Krivom žila jediná navrátiť sa Židovka. V roku 2013 žila v celom okrese Snina jediná židovská obyvateľka. V roku 2015, vo veku 92 rokov zomrela i táto posledná žijúca Židovka v okrese – Gizela Lipovská (Marcineková, 2013, s. 13).

Pre prostredie tohto regiónu je charakteristické najmä prelínanie kultúr. Slováci, Rusíni, Ukrajinci, Maďari a Židia tu vždy vedeli vzájomne vychádzať. Dokázali rešpektovať aj odchýlky svojej viery a odlišné dátumy náboženských sviatkov. „Katolíci odpustili pravoslávny, že neuznávajú pápeža, grécki katolíci odpustili rímskym katolíkom, že sa neženia, a dokonca Židia tolerovali kresťanského Mesiáša. Prečo nie, veď bol aj tak Žid. Ako sa ale nakoniec ukázalo, nikto nedokázal Židom zabudnúť, že sú Židia“ (Marcineková, 2013, s. 13).

V roku 1941, keď Slovensko vstúpilo do vojny so Sovietskym zväzom, brat Gizely Lipovskej, Herman, utiekol do Ruska. Celú rodinu za trest odviekli do Ternopíľa. „Tam sme boli tri dni, otca vyšetrovali a veľmi ho bili. Tíkli ho preto, lebo môj brat sa pridal k boľševikom v Rusku“ (Marcineková, 2013, s. 19). Ternopil' dnes leží na západnej Ukrajine. Kedysi v meste žilo vysoké percento židovskej populácie. Z obyvateľov, ktorí tam žili, v roku 1939 bolo 50% Poliakov, 40% Židov a 10% Ukrajincov. V roku 1941 mesto obsadili Nemci a hubenie populácie nabralo na obrátkach. Zriadili tam láger, v ktorom boli okrem Židov aj kresťania, Maďari, Poliáci a veľmi veľa ľudí. „Nemci ich bili, strieľali a hádzali do jamy“ (Marcineková, 2013, s. 19). Najviac bolo

zabitých Židov, boli to Nemci a Poliaci, čo do nich strieľali. „Hovorilo sa, že na ternopilskom cintoríne si miestni požičali zbrane nemeckej armády a zabili až 500 našich“ (Marcineková, 2013, s. 19).

V ten osudný deň Gizelu s rodinou napokon prepustili, ale obrali ich o všetko – prstene, náušnice, hodinky, peniaze. Napriek tomu sa celej rodine podarilo vrátiť naspäť domov do Uličského Krivého. O týždeň nato však po nich znovu prišli, zase sa podarilo celej rodine vrátiť. „Otec hovoril, že to bol zázrak. Vždy, keď malo prísť to najhoršie, že nás už-už popravlia, nestalo sa. Pán Boh to nedopustil“ (Marcineková, 2013, s. 23). Keď sa druhýkrát vrátili domov, otca zatvorili na 3 roky do basy. A to všetko kvôli bratovi, lebo utiekol. V deň, keď otca odviezli, prišlo auto a zobralo im celú úrodu obilia, nenechali im takmer nič, len zemiaky a kapustu, ináč vzali všetko. Zobrali aj dobytok. Mladučká Gizela mala vtedy len devätnásť rokov, a to sa už musela vedieť postarať o súrodencov, dokopy deväť detí. Otca po troch rokoch z basy prepustili, ale bol veľmi chorý a už sa z toho nepozbieral.

Keď v roku 1944 obnovili transporty, pre rodinu to znamenalo definitívny koniec. Smerovali do Poľska, kde ich po tretíkrát násilím odvliekli z domu. Nuž, teraz už nemali také šťastie ako predtým. „Teraz to už nebolo kvôli bratovi, ale kvôli tomu, že sme boli Židia“ (Marcineková, 2013, s. 23).

Gizela Lipovská prežila hrôzu koncentračného tábora a v roku 1946 sa vrátila domov. Tu ju čakalo ďalšie nemilé prekvapenie, v jej rodnom dome odrazu bývali úplne cudzí ľudia. „Boli to dve rodiny, dedo s babou a muž so ženou a dvomi deťmi. Bývala som s nimi dva roky. Vyhořel im počas vojny dom a tak ich dali bývať do nášho“ (Marcineková, 2013, s. 41). Keď sa odsťahovali, ostala v ňom sama a potom prišiel jej brat Leopold. Od neho sa dozvedela, že macocha spolu s najmladšou sestričkou a ďalšími nevlastnými sestrami boli v Osvienčime zaradené na stranu tých, ktorí mali byť splynovaní. Otec ešte mesiac v tábore robil a napokon na ťažkú drinu tam aj skončil (Marcineková, 2013, s. 41).

Radosť z návratu domov však vystriedal strach a obavy pred banderovcami, ktorí ešte rok po návrate Gizely ohrozovali hlavne Židov, ktorí sa vrátili. „Banderovci boli organizované skupiny, ktoré sa vytvorili z členov Ukrajinskej povstaleckej armády, ktorú viedol Stepan Bandera. Usilovali sa o obnovu samostatnej Ukrajiny a boli ozbrojenou zložkou Organizácie ukrajinských nacionalistov. Najprv bojovali proti Nemecku, a potom sa spojili s nimi proti

postupujúcej Sovietskej armáde“ (Marcinekova, 2013, s. 44). Veľa skupín banderovcov prešlo po porážke Ukrajinskej povstaleckej armády a aj Nemcov do lesov na poľsko-ukrajinskom pohraničí. Začali sa dostávať aj na územie východného Slovenska, kde pôsobili do roku 1947. Išlo im hlavne o to, aby prežili a získali šatstvo, jedlo, alkohol a lieky od miestneho obyvateľstva. Ich hlavným terčom sa stali Židia a komunisti (Marcinekova, 2013, s. 44).

Gizela Lipovská z Uličského Krivého na vlastnej koži zažila zverstvá v „továrni na smrť“ v Osvienčime. Prišla tam o rodičov a šiestich súrodencov. Dvaja bratia prežili, ale na následky mučenia neskôr zomreli. Následky na jej zdraví zanechali aj lekárske pokusy neslávne známeho lekára Jozefa Mengeleho. Kvôli týmto pokusom, ktoré boli na nej páchané „anjelom smrti“, prišla o to najcennejšie a nikdy v dôsledku toho nemohla mať deti (Marcinekova, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 58).

Spomienky ju prenasledovali celý život. Donedávna bola jediná žijúca Židovka v Uličskej doline. Prežila hrôzy druhej svetovej vojny, vrátila sa späť a ostala tu žiť. Nedokázala opustiť toto miesto natrvalo. Často na tu hrôzu myslela, aj keď o tom nerada hovorila. „Ale aj tak viem, že Boh je dobrý, len my sme zlí“ (Marcinekova, 2013, s. 65).

Gizela Lipovská prežili všetkých: Hitlera, aj Stalina, aj vlastnú rodinu, aj manžela. Dožila sa úctyhodných 93 rokov a zomrela v Snine v Dome dôchodcov dňa 4. augusta 2015 (Marcinekova, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 58).

Táto výpoveď upozorňuje najmä na to, ako rýchlo sa v „civilizovanej“ strednej Európe človek z váženého občana stal obeťou, ako ľahko sa dobrý sused zmenil na nepriateľa a dovtedy slušný človek na spolupáchateľa zla (Marcinekova, 2013).

„Príbehy, ako tento, nám odhaľujú súčasť histórie, voči ktorej veľká časť našej spoločnosti nenachádza odvahu postaviť sa zodpovedne. Zároveň z nich čerpáme silu a múdrosť prekonávať vlastné výzvy“ (Marcinekova, 2013).

Edita Grosmanová – z detského raja do pekla holokaustu

Edita Grosmanová, rodená Friedmannová, bola súčasťou prvého transportu smrti, ktorý odišiel 25. marca 1942 z Popradu do Osvienčimu.

Edita Grosmanová sa narodila v Humennom 11. júla 1924 ako tretia zo siedmich detí. Na svoje detstvo v Humennom spomína veľmi rada a často: „My sme mysleli, že to je najkrajšie mesto, je v takom krásnom údolí Vihorlatu.

Ja som bola ešte veľmi mladá, keď začali pripravovať morské pleso. Chodili sme v plavkách, ktoré nám babička (nábožná babička, nábožní Židia nechodia s nahatými rukami) ušila. V tých plavkách, keď pršalo, sme chodili do toho. Najskôr sme mali potok. Uprostred mesta bol potok a tam sme boli stále... boli tam i pijavice, ktoré sa nám často prilepili na nohu... Mne ten život pripadal ako v raji. My sme mysleli, že sme v raji, tak sme si to predstavovali, že to je maximum, čo dieťa môže dostať.“²¹

Rodičia Friedmannovci si na vzdelaní svojich detí dali záležať, rovnako ako ostatní Židia. Editin otec chcel, aby jeho deti dosiahli vysokoškolské vzdelanie. V škole patrili k šikovným deťom a často boli vzorom aj starším žiakom. Letné prázdniny sa im zdali veľmi dlhé a tešili sa do školy. Počas prázdnin si privyrábali predajom hluchavky. Za zarobené peniaze si kupovali napríklad tzv. americké oriešky. Tento idylický obraz života však netrval dlho. Editina rodina patrila k veľmi nábožným. V Humennom bola silná ortodoxná tradícia.

Edita spomína na život v Humennom ešte pred tým, ako bola deportovaná: „Proste ten život veľmi dlhý nebol. Mala som sedemnáť, keď som už odišla do lágru, ale už som mala za sebou tri roky ťažkého, často teroristického režimu... Išla som v 42. a Slovenský štát vznikol v 39. roku. Zmenilo sa všetko úplne od základu. Bolo to strašné. Mnoho zákonov zakazujúcich normálny život... Začalo to žltou páskou. Žltú hviezdu som už nezažila, to už som bola v koncentráku. Tá prišla neskôr... Nemohli sme chodiť ani voľne po uliciach... Necítili sme sa voľní.“²²

Pocity, ktoré prežívala nielen Edita, ale aj ostatní Židia boli neopísateľné. Nešlo ani tak o fyzickú bolesť ako o totálny pocit dehumanizácie. Nesmeli mať doma zvieratá, pretože platil zákaz domácich zvierat. Nemohli bývať na hlavnej ulici a mnoho ďalších nezmyslených nariadení. V Humennom žilo približne 60% Židov, ale z tých 60% bolo viac ako 90% totálne chudobných. Zákony a nariadenia neobišli nikoho.

²¹ Podcast. Dostupné na internete: <https://www.aktuality.sk/clanok/778775/z-detskeho-rama-do-pekla-holokaustu-ucastnicka-prveho-transportu-zidov-edita-grosmanova-podcast/> [cit. 25.04.2020].

²² Dostupné na internete: <https://denniknik.sk/729862/bola-v-prvom-slovenskom-transporte-dosviencimu-prezila-aj-pochod-smrti/> [cit. 25.04.2020].

V roku 1942 sa začal pripravovať prvý transport zo Slovenska. Deportované boli aj Edita so sestrou Leou v domnienke, že idú na práce do Poľska. Dňa 25. marca 1942 odišiel prvý transport z Popradu do koncentračného tábora v Osvienčime. Sestry Friedmannove sa celý čas v táboře držali spolu. Po krátkom čase sa v dôsledku nedostatočných životných podmienok začali v táboře šíriť choroby. Neobišli ani obidve sestry. Lea dostala škvrnitý týfus, ktorému podľahla: „Ona sa z toho nedostala, ale to si nikto nevie predstaviť. Nie sú slová na to, čo sa tam odohralo. Čo sa vo mne robilo, keď som videla Leu, ako tam potkany behali vedľa nej. Ležala na podlahe... Bola odsúdená na smrť, tak ležala na podlahe a ja som pri nej stála. Z práce som sa vracala a nezostalo z nej nič, bola tam len kopa ako ležala. A ja som jej povedala: ‚Nehnevaj sa na mňa, že žijem.‘ Ja som si robila výčitky, že ja som prežila... Ten pocit viny ma neopúšťal a je na to aj výraz – vina prežitých.“²³

Edita ochorela tiež. Dostala tuberkulózu kostí a kĺbov, v tom čase smrteľnú chorobu. Život jej zachránila lekárka Margita Schwalbová, ktorá jej pomohla preliečiť chorobu. Dávala jej rady, aby bola ostražitá a nekrívala pred Nemcami, lebo by ju čakala istá smrť.

Edita sa spriatelila s inteligentným dievčaťom Elzou. Nazývali sa aj „láger sestra.“ Obidve dostali funkciu upratovačiek a tiež vydávali jedlo. Nebola to ľahká robota, lebo jedlo prichádzalo aj v sudoch ťažkých 75 kg.

Koncentračný tábor bol rozdelený na tri časti. Ženskú, mužskú a rodinnú časť. Ženy mali obmedzený kontakt s mužmi. V kontakte boli jedine s tými, ktorí pracovali ako elektrikári alebo odnášali mŕtvolky do spaľovacích komôr. Edita si spomína na prípad tehotnej ženy, ktorá porodila v táboře: „Elza pomohla jednej pani, bola tehotná a porodila... Išla k nej a povedala: ‚Podlož to pod slamník... Keď to neurobíš, tak bude i dieťa i ty preč.‘ Chlapcom, ktorí zbierali mŕtvolky sme povedali, že tam bude mŕtvy novorodenec: ‚Schovajte ho, lebo keby to Nemci videli, by chceli vedieť, kto to porodil. Schovajte to medzi mŕtvolami...‘

²³ Podcast. Dostupné na internete: <https://www.aktuality.sk/clanok/778775/z-detskeho-raja-do-pekla-holokaustu-ucastnicka-prveho-transportu-zidov-edita-grosmanova-podcast/> [cit. 25.04.2020].

Jeden chlapec hovoril, že bolo z krematória počuť detský plač. To dieťa nebolo úplne mŕtve, keď ho tam hodili. Lopatami ich hádzali do pece, ako uhlie.“²⁴

Edita sa po oslobodení dostala v skupine ľudí do Varšavy. Domov pokračovala čiastočne pešo, vozmi alebo nákladnými vlakmi. Keď prišla domov, na stanici v Humennom sa zoznámila so svojím manželom Ladislavom Grosmanom, autorom scenára jediného slovenského oscarového filmu *Obchod na korze*.

Mali jedného syna Juraja a spolu emigrovali do Izraela: „Editka, ja už nechcem baliť kufre a myslím, že z Izraela nás nikto nevyhodí. Poďme tam.“²⁵

Ladislav Grosman bol Žid a pre svoj pôvod bol počas vojny prenasledovaný. Bol internovaný v tábore nútených prác v Banskej Bystrici. Jeho rodičia, súrodenci a rodina zomreli pri bombardovaní Ružomberku v roku 1944.

Ladislav študoval v Prahe. Pracoval pre noviny Pravda a v 60. rokoch ako scenárista vo Filmových štúdiách Barrandov. Neskôr sa stal profesorom na univerzite Bar-Ilan pri Tel Avive. Naučil sa hebrejsky a medzi študentmi bol veľmi obľúbený. Paradoxne v tom istom čase, ako sa v Československu meno ‚Grosman‘ objaviť nemohlo. Vo svojich poviedkach a novelách sa sústredil najmä na likvidáciu židovskej komunity v rodnom meste. V Humennom žilo asi 2 500 Židov, väčšina skončila v koncentračných táboroch²⁶.

Ladislav Grosman zomrel v roku 1981 v Izraeli. Jeho manželka Editka žila so synom v Toronte v Kanade, kde v roku 2020 vo veku 96 rokov zomrela.

Židovka od Andrey Coddington

Spisovateľka a žurnalistka Andrea Coddington sa narodila 20. júla 1975 v Radošine. Vyštudovala žurnalistiku v Bratislave. Práci novinárky sa venovala vo viacerých slovenských médiách. Po páde newyorských dvojčiek sa jej

²⁴ Podcast. Dostupné na internete: <https://www.aktuality.sk/clanok/778775/z-detskeho-rama-do-pekle-holokaustu-ucastnicka-prveho-transportu-zidov-edita-grosmanova-podcast/> [cit. 25.04.2020].

²⁵ Podcast. Dostupné na internete: <https://www.aktuality.sk/clanok/778775/z-detskeho-rama-do-pekle-holokaustu-ucastnicka-prveho-transportu-zidov-edita-grosmanova-podcast/> [cit. 25.04.2020].

²⁶ Dostupné na internete: <https://zivot.pluska.sk/reportaze/slovak-ktory-dostal-oscara> [cit. 25.04.2020].

profesionálny život radikálne zmenil. V tom čase pracovala v Rádiu Okey, bývalom Rádiu Koliba a do kozmopolitného New Yorku odišla ako zahranično-politická redaktorka. A práve táto autorkina profesionálna kariéra za oceánom stála i pri vzniku jej viacerých kníh. Jednou z nich je aj román *Židovka*, ktorý vyšiel vo vydavateľstve Ikar v roku 2010 a stal sa bestsellerom (pozri príloha B, Obr. 8). Za toto dielo si autorka vyslúžila cenu Platinová kniha. V súčasnosti je na trhu aj maďarský preklad knihy *Židovka*, o ktorý sa pričínila Magdaléna Hrbáček, pracovníčka Ústavu stredoeurópskych jazykov a kultúr FSS UKF v Nitre. Kniha vyšla v roku 2017 vo vydavateľstve Art Danubius. Od roku 2018 vychádza kniha celosvetovo aj v anglickom jazyku so zmeneným titulom *Dirty Jewess* (Špinavá Židovka). Titulnému názvu knihy predchádzal dlhodobý proces: „Výraz Židovka znie v angličtine ako taká primadona, princezná. Na Slovensku bolo slovo Židovka nadávkou. Trvalo to dlhé roky, niekoľko zmien ale v živote to tak býva, že sú pri vás presne tí ľudia, ktorých vtedy potrebujete. A tak sa zrodil názov Špinavá Židovka.“²⁷

Autorka románu sa k písaniu svojej druhej knihy dostala náhodou, i keď sama tvrdí, že na náhody neverí: „V neďalekých Piešťanoch na tenisovom kurte som sa dala do reči s jednou paňou. Slovo dalo slovo. Onedlho sme už o sebe vedeli, že i ja aj Silvia Fishbaum žijeme v New Yorku.“²⁸ A práve príbeh, ktorý jej Silvia Fishbaum na tenisových kurtoch v Piešťanoch vyrozprávala, sa stal námetom k napísaniu románu s autobiografickými črtami. Strhujúci príbeh o slovenskej židovskej rodine v časoch komunizmu, o viere a ceste odvážnej ženy Sofii Maniševičovej (Silvii Fishbaum) za politickou a náboženskou slobodou (pozri príloha B, obr. 9). Je to príbeh plný emócií, lásky, odvahy či neoblomnosti a vytrvalosti.

Dej románu sa odohráva na východe Slovenska v malej dedinke Porubka neďaleko Sobraniec. Hlavnou hrdinkou je Sofia, dcéra Židovky Simony, ktorá na vlastnej koži zažila hrôzy nacistického besnenia. „Toto jedno nepochopím. Zažila všetko. Mala iba sedemnášť. Bola krehká a nevinná. Pre Nemcov len číslo. Jedno z miliónov nepotrebných ľudských tiel. Navagonírovali nás do tých

²⁷ Košice online. Dostupné na internete: <https://www.kosiceonline.sk/spinava-zidovka-silvie-fishbaum-mieri-na-americky-trh> [cit. 29.03.2020].

²⁸ Dostupné na internete: <https://casprezeny.pluska.sk/ludia-a-pribehy/spisovatelka-andrea-coddington-muz-jej-zivota-zomrel> [cit. 29.03.2020].

vagónov, horšie ako dobytok. Všetko sme tam robili, tri dni a tri noci cestovali do Osvienčimu. Tam nás povyháňali na Brzezinky, kde bola selekcia. Selekcia sa konala pod dozorom esesáckeho doktora Josefa Mengeleho. Maličkým kývnutím prsta v koženej rukavici rozdeľoval ľudí na tých, čo im ponechal život, a na tých, čo ich čakala smrť““ (Coddington, 2010, s. 29). Aj toto je jedna z tisíc výpovedí, ktoré použil Steven Spielberg pri nakrúcaní filmu *Schindlerov zoznam*.

V rodine, kde Sofia vyrastala, sa kládol veľký dôraz na dodržiavanie židovských zvykov a tradícií. V diele sú viaceré z nich opísané, a tak sa čitateľ bližšie oboznamuje s problematikou židovskej kultúry. Medzi jednotlivými sviatkami nechýbali najvýznamnejšie z nich, ako sú šábes – sobota. „Nie Židia zachovali šábes, ale šábes zachoval Židov“ (Coddington, 2010, s. 8). „Počas šábes oslobodzujeme svoje mysle od každodenných starostí, prác, veriteľov, dlhov, problémov, a tak ako našich predkov oslobodili od otroctva v starobyľom Egypte. Sme slobodní. Sme Židia“ (Coddington, 2010, s. 12).

Ďalší významný židovský sviatok, ktorý sa spomína v knihe, je sviatok Pesach alebo Passover, teda židovská Veľká noc. Hrdinka románu spomína na to, ako jej otec Jakov vynášal z pivnice špeciálne, iba na Passover používané, riady, príbory a tanierovú súpravu. I na to, ako mama vyrábala pochutiny z typickej macesovej múky. Deň predtým v ich rodine, rovnako aj vo viacerých židovských rodinách, sa spáli jedna omrvinka chleba – tzv. chumec. Stolovanie bolo výnimočné, riady boli osobitné na mäsité a na mliečne jedlá, kôšer a pri stole všetci pekne vyobliekaní. Základom sederu je, aby sa deti učili o význame a oslobodení židovského národa z otroctva. Pri sederovej večeri je ďalej zvykom, že všetci pri stole musia vypiť štyri poháre vína. Tradícia je spojená so štyrmi výrokmi z príbehu Exodus o vyslobodení Židov:

„Vyvediem vás von.“

„Oslobodím vás.“

„Zachránim vás.“

„Prijmem vás za svoj národ“ (Coddington, 2010, s. 121).

Medzi tradíciami a významnými židovskými udalosťami nechýbal ani sviatok Bar micva, ktorý zohráva v živote židovských chlapcov veľkú rolu. Pri tomto obrade sa zo židovského chlapca stáva nábožensky dospelý muž (Coddington, 2010, s. 197).

Špecifické zvyky a tradície zachovávajú Židia aj pri svadbách. Týždeň pred svadbou sa snúbenci nesmú vidieť. „Tak len chodil a strkal mi pod dvere lístky a šuškal do kľúčovej dierky“ (Coddington, 2010, s. 144).

Rovnako ako židovský kalendár má svoj kolobeh, tak i príbeh vyrozprávaný v knihe sa životnému kolobehu nevyhol. Tak ako to už v prirodzenom životnom cykle býva, ktorý je súčasťou každého jedného z nás, či Žida, kresťana, moslima alebo ateistu. Aj hrdinku románu na ceste za hľadaním šťastia postretli útrapy životného kolobehu. Smrť. Smrť jej najbližšej milovanej osoby – manžela. A aj pri tejto príležitosti opísala jeden z dôležitých zvykov spojených s touto udalosťou. „Moje dni naplnila prázdnota, ktorá opantala moju dušu, zakorenila sa v mojom srdci a úplne ovládla moje konanie, bytie, život... Ten však bez neho nemal pre mňa zmysel. Týždeň som za ním sedela šivu“ (Coddington, 2010, s. 202). Šivu sedia podľa Tóry najbližší príbuzní zosnulého. V domoch sa zakrývajú zrkadlá, rodina sa nespochuje, nekúpe, nevarí sa, nechodí do práce. Židia na hroby zosnulých nemajú vo zvyku nosiť kvety, ale kladú tam kamienky alebo papieriky so želaním ako pri Múre nárekov (Coddington, 2010, s. 219).

Kniha bravúrne opisuje nielen príbeh jedného židovského dievčaťa z východného Slovenska, ktoré chcelo „dobyť svet“, čo sa jej napokon aj podarilo, ale vtiahne čitateľa i do reálií a podstaty židovstva. Opisuje rozdiel medzi jednotlivými židovskými vetvami a približuje židovstvo z viacerých uhlov pohľadu. „Nie je Žid ako Žid... Vetiev v našom náboženstve je veľmi veľa. Sme ultra pobožní, liberálni, ortodoxní, konzervatívni, takí aj onakí...“ (Coddington, 2010, s. 123). Hlavná hrdinka opísala kultúrny šok, ktorý zažila po presťahovaní sa do New Yorku. V štvrti, v ktorej žila, sa prvýkrát stretla so Satmárskymi Chasidmi, ktorí sú rozpoznateľní podľa oblečenia a životného štýlu. Pre mužov sú typické čierne obleky a dlhé bokombrady. Ženy zase v dlhých sukniach a celé zahalené aj v tých najväčších horúčavách. Pre vydaté ženy je charakteristická vyholená hlava, ktorú zakrývajú parochňami. V Európe sa s nimi hrdinka nikdy nestretla, pretože pochádzajú z oblastí, ktoré boli najviac postihnuté nacistickým vyvražďovaním. „Životná filozofia Satmárov bola pre mňa niečo, s čím som sa v živote nestretla“ (Coddington, 2010, s. 123).

Kniha je tiež dobrým sprievodcom nielen zvykmi a tradíciami, ale i pestrou ukážkou židovskej kultúry, ktorej neodmysliteľnou súčasťou je aj židovská kuchyňa. A práve kuchyňa a jedlo spojili život Sofii s jej manželom Harrym. S ním sa stretla v Amerike v pizzerii, ktorú spolu s bratom Teddym vlastnil.

Broadway's Jerusalem 2 – najväčší kóšer fastfood s jedinečným úspechom svojho druhu v Spojených štátoch. „Jedálny lístok Teddy s Harrym rozšírili o cestovinové šaláty, šatôčky z lístkového cesta – borekas, typické židovské pečivo – bagels, humus, tahini a ďalšie blízkovýchodné špeciality“ (Coddington, 2010, s. 148).

Neodmysliteľnou súčasťou židovskej kultúry sú sviece. Sviečky sú symbolom a charakteristikou sviatkov. A práve pre jeden sviatok – Chanuku – sú sviečky najtypickejšie. „Pod', zapálime prvú sviečku na menoru. Tú celkom vpravo, ako sa patrí“ (Coddington, 2010, s. 229). Od strednej sviečky, tzv. šames, sa zapáli prvá pravá sviečka na deväťramennom svietniku. Každú noc sa k tejto prvej zapálenej sviečke pridá jedna zľava. „Vtedy dávno sa stal zázrak a sviečka, ktorá mala horieť jeden deň, horela osem dní... Osem dní a osem nocí budeme oslavovať zázrak“ (Coddington, 2010, s. 229). Keď boli Sofiini synovia ešte malí, dostávali na tento sviatok rôzne darčeky. Keď synovia vyrástli, darčeky sa zmenili na peniaze tzv. Chanuka gelt.

„Baruch ata A-donaj E-lohejnu melech haolam,

ašer kidešana bemicvotav

aecivanu lehadlik ner šel Chanuka.

Amen.“

„Buď pozhnaný, Hospodin, Bože náš, kráľ sveta,

ktorý si nás posvätil svojimi príkazmi

a prikázal si nám zapalovať svetlo Chanuky.

Amen“ (Coddington, 2010, s. 230).

Toto je typická modlitba pred začiatkom slávania sviatku Chanuka.

Židovské sviatky a tradície sú jedinečné a špecifické, i keď sa na prvý pohľad môže zdať, že ich jediným princípom je jedenie. „Chceli nás zahubiť, vyhladovať. Nepodarilo sa im to. Poďme jesť“ (Coddington, 2010, s. 222). Aj toto je jeden zo židovských vtipov. Pôvod možno hľadať práve v tom, že jedlo je neoddeliteľnou súčasťou židovskej kultúry.

Kniha sa neobmedzuje len na židovskú kultúru, ale slúži aj ako „cestovný sprievodca“ po stopách judaizmu. Sofia nás vedie cez komunistické Československo, Maďarsko, Bulharsko, Taliansko, Izrael a napokon Spojené štáty americké.

Centrom židovstva bol, je a naveky bude Jeruzalem. Mesto dvakrát zničené, dvadsaťtrikrát obliehané, štyridsaťštyrikrát dobyté a päťdesiatdvakrát napadnuté. Múr nárekov, ktorý sa považuje za najsvätejšie miesto judaizmu. Do medzier medzi kamene ľudia z celého sveta vkladajú papieriky so želaniami bez rozdielu na ich vierovyznanie. A bol to práve Harry, Sofiin manžel, ktorý ju prvýkrát zobral do svojej rodnej domoviny – Izraelu. „Harry vyrastal v starobyľom meste Jaffa, ktoré sa pokladá za jeden z najstarších prístavov na svete. Všetko tam dýchalo históriou, ľahko sa verí povesti, že mesto je pomenované po Jafetovi, jednom z troch Noemových synov, ktorý údajne mesto postavil štyridsať rokov po biblickej potope“ (Coddington, 2010, s. 165). Ďalšie centrum, ktoré Sofiin príbeh ukázal čitateľom, bol Tel Aviv. „Tel Aviv je moderný, horúci Ejlat v Akábskom zálive starobyľý. Ejlat bol jednou zo zastávok Izraelitov na úteku z egyptského zajatia a dobyl ho kráľ Dávid. Vďaka Herryemu a rozprávaniu môjho otca pri šábesových večerách sa história stala skutočnosťou, bola hmatateľná. Sľúbili sme si, že bar micva našich detí bude v Izraeli. V Jeruzaleme“ (Coddington, 2010, s. 166).

Židovka je kniha plná emócií a napätia. Tento skutočný príbeh približuje kultúru etnika vyznávajúceho židovskú vieru. Mapuje i absurdnosť doby, do ktorej sa Sofia narodila. Kladie množstvo otázok, ale aj odpovedí. „Veď aj Tóra hovorí, že podstatou nášho náboženstva sú otázky a odpovede“ (Coddington, 2010, s. 220). Kniha je symbolicky rozdelená do trinástich kapitol. Číslo trinásť predstavuje pre Židov šťastné číslo a tiež číslo symbolizujúce bar micva (Coddington, 2010, s. 232).

„Rovnakí, a predsa iní“ (Coddington, 2010, s. 23). Aj takto by sa dala do jednej vety zhrnúť podstata knihy Židovka.

S jednotlivými židovskými osudmi sa nestretávame len v knižných spracovaniach, ale môžeme ich vidieť aj na filmovom plátne.

Holokaust vo filme

Nielen v literatúre, knižných dielach, memoároch, kronikách, životopisoch, autobiografiách či výpovediach sa nachádza téma holokaustu, ale stala sa inšpiračným zdrojom i pre filmové spracovania a rôzne dokumenty. Hrôzy holokaustu, nacizmu a druhej svetovej vojny popisujú v dielach umelci z celého sveta.

Vybrať tie najautentickejšie a vierohodné filmy, venované téme najväčšej ľudskej genocídy – holokaustu, nie je jednoduché. Táto desivá časť európskych dejín je v centre záujmu filmových tvorcov až dodnes.

V kapitole venujúcej sa knihe Židovka od Andrey Coddington je spomenuté jedno filmové spracovanie tejto problematiky, a to v súvislosti s matkou hlavnej postavy románu, ktorá prežila nacistické odvlečenie do Osvienčimu. Jej výpoveď spolu s ďalšími výpoveďami preživších sa stali inšpiráciou pre vznik filmu *Schindlerov zoznam* od amerického režiséra Stevena Spielberga. Aj táto výpoveď je jednou z 52 tisíc výpovedí, ktoré získal v 64 krajinách a sú uložené v Spielbergovom trezore v Los Angeles.

„Schindlerov zoznam je hlboko šokujúca, nemilosrdná dráma o nočnej more našej civilizácie – holokauste. Príbeh nakrútený podľa skutočných udalostí rozpráva osudy miestami bezškrupulózneho podnikateľa Oskara Schindlera, ktorý najprv na vojne veľmi zbohatol, aby na jej sklonku obetoval všetky svoje prostriedky a svoj majetok pre záchranu 1100 ľudských životov.“²⁹

Okrem množstva pozoruhodných zahraničných filmov vzniklo aj na Slovensku mnoho kvalitných snímok či dokumentov s touto tematikou. Téme antisemitizmu v slovenskej kinematografii sa venuje aj Štefan Timko, v článku *Perzekúcia židovského obyvateľstva a holokaust v povojnovej slovenskej kinematografii*. Židovskú problematiku na východe Slovenska, ako aj tému vojny, spracoval i filmár Peter Ďurišin, ktorý sa filmovej tvorbe venuje od roku 2004. Zaujíma sa najmä o historické dokumenty. „Film, na ktorom dnes pracujem, s pracovným názvom *Ozveny vojen*, zachytáva históriu od začiatku prvej svetovej vojny až po začiatky studenej vojny. Pravdaže, vo vzťahu najmä k slovenským dejinám.“³⁰

V jednotlivých dieloch pripravovaného veľkofilmu *Ozveny vojen* autor zachytáva a zobrazuje nepopísanú vojnovú históriu regiónu Zemplín. Opisuje aj kapitolu Židov žijúcich v obci Kolbasov na východe Slovenska. Tí neprežili krvavý útok banderovcov (Organizácie ukrajinských nacionalistov) a táto udalosť sa do dejín zapísala ako krvavý masaker Židov v obci Kolbasov na konci

²⁹ BOŽÍK, 2019. Dostupné na internete: <https://www.kukninato.sk/film/kto-zachrani-jeden-zivot-zachrani-cely-svet/> [cit. 31.03.2020].

³⁰ KERNÝ, 2017. Dostupné na internete: <https://snn.sk/news/ozveny-vojen-a-slovenske-dejiny-na-ukrajinskom-teritoriu/> [cit. 31.03.2020].

roku 1945. Aj takouto formou chcel Peter Ďurišin vyjadriť varovanie pred zlom, pred fašizmom, ktoré sa skrýva v každom národe, v každom z nás. Výnimku netvoríme ani my, Slováci, preto chce tiež objasniť čierne diery našich dejín³¹.

Režisér Rado Dubravský sa pri tvorbe dokumentárnych filmov zachytávajúcích osudy židovských detí, ktoré prežili vojnu, vyjadril, že i napriek ich tragickým osudom sa väčšina z nich riadi pre niekoho banálnym, ale podstatným heslom – nerob druhým to, čo nechceš, aby robili oni tebe – a v tom vidí dôležité poslanstvo.

Podľa poľskej filmovej režisérky a scenáristky Agnieszky Holland sú iba niektorí diváci schopní konfrontácie s totálnou beznádejou a zlom. Napriek tejto skutočnosti by ľudia nikdy nemali zabúdať na túto etapu našich dejín a dovoliť, aby ostala zabudnutá a nepovšimnutá. Akékoľvek vytlačanie pravdy, zatváranie očí pred realitou, prispôsobovanie sa môže byť nebezpečné. Najnebezpečnejšia je spoločnosť, ktorá je slepá a nechce si priznať, že to, čo sa deje naokolo, môže mať ďalekosiahle následky. Každé úsilie v oblasti bádania na poli histórie má svoje opodstatnenie, či už formou literárnych diel alebo filmových spracovaní. Je stredobodom práce s vykreslením obdobia totality fašistického typu, ktoré by nikdy nemalo byť zabudnuté.

Ladislav Grosman – Obchod na korze

Humenčan Ladislav Grosman sa narodil 4. februára 1921. Jeho tvorba bola ovplyvnená i životným osudom. Jeho mladosť nebola poznačená len vojnou, ale aj rasovou nenávisťou. Pri vojnovom bombardovaní prišiel o rodičov a troch súrodencov. Pochádzajúc zo židovskej rodiny ho z rasových dôvodov deportovali v roku 1941 do tábora nútených prác pri Banskej Bystrici. Do Humenného sa vrátil v marci 1945. V tom istom roku si urobil maturitu, potom vyštudoval v Prahe Vysokú školu politickú a sociálnu a Vysokú školu pedagogickú.

31 Porov.: HABUROVÁ, 2015. Dostupné na internete:

<https://dolnyzemplin.korzar.sme.sk/c/8088220/peter-durisin-pripracuje-novy-film-niele-o-zempline.html> [cit. 31.03.2020].

Ladislav Grosman je autor čŕt, noviel a poviedok zo života Židov na východnom Slovensku. Publicisticky sa presadil v druhej polovici 60. rokov minulého storočia. Vo svojich dielach sa orientoval na svoje rodisko do oblasti Zemplína. Vychádzal tak zo znalosti rodného prostredia, spôsobu myslenia a ritualizovaného správania Židov. Toto všetko mu bolo blízke, čo sa odrazilo aj na kvalite jeho diel. Dokázal stvárniť svojrázne postavy v najrôznejších konfliktoch, čo sa prejavilo i v novele *Obchod na korze*. Prostredníctvom malého východoslovenského mestečka vykreslil pozoruhodné príbehy plné rozporov, túžob, snov bezmocných ľudí, konfliktov s neúprosnou realitou.

Ladislav Grosman sa pri písaní svojej poviedky *Obchod na korze* inšpiroval skutočným obchodom, ktorý stál na humenskom korze (pozri príloha B, Obr. 10, 11). Z poviedky sa nakoniec stal oscarový filmový scenár. Slovenský oscarový film *Obchod na korze* sa síce spája s mestom Sabinov, kde sa natáčal, ale skutočný obchod stál na humenskom korze. Humenská galantéria v skutočnosti mala židovskú majiteľku a počas slovenského štátu predajňu arizoval Slovák. Na galantériu spomínajú aj Humenčania: „Aj ja si pamätám, kde ten obchod stál. Mamka tam chodievala k starej pani Židovke, ktorá predávala gombíky a nite. Obchod na korze nie je žiadna fikcia, ale autentická udalosť skutočnej starej židovskej vdovy. A ľudia by mali okolo tohto miesta chodiť s pietou,“ vyjadril sa spisovateľ a rodák z Humenného František Palonder³².

„V tom čase ja som mal asi osem rokov, keď sa to odohrávalo. Boli obchodíky nie ako teraz, boli domčeky skromné, také, že na dedinách sú krajšie,“³³ uviedol Humenčan Jozef Klimčák. Pamätá si obchodík, ktorý tam kedysi stál. V súčasnosti na tom mieste stojí pošta: galantérka, cvernička, gombíky a veci na šitie, na vyšívanie. „Áno, ten obchod tu bol, teraz už prakticky po ňom nie je ani stopy.“³⁴

³² Dostupné na internete: <https://hornyzemplin.korzar.sme.sk/c/20676373/ladislav-grosman-si-slavu-za-obchod-na-korze-dostatocne-neuzil.html?ref=tab> [cit. 26.04.2020].

³³ Dostupné na internete: <https://www.noviny.sk/zaujímavosti/466320-film-obchod-na-korze-poznaju-mnohi-aj-v-zahranici-jozef-pre-tv-joj-porozpraval-ako-obchod-naozaj-vyzeral> [cit. 26.04.2020].

³⁴ Dostupné na internete: <https://www.noviny.sk/zaujímavosti/466320-film-obchod-na-korze-poznaju-mnohi-aj-v-zahranici-jozef-pre-tv-joj-porozpraval-ako-obchod-naozaj-vyzeral> [cit. 26.04.2020].

Humenčan Ján Mičovský dodal: „Inšpirácia z domčeka, ktorý v tom čase mala Rózika Švarcová, bol preňho podnetom na novelu, z ktorej sa postupne vykľul slávny scenár ešte slávnejšieho filmu *Obchod na korze*.“³⁵

„Spájať slávny film *Obchod na korze* s Humenným nebýva zvykom, keďže film sa nakrúcal v Sabinove. Je to však trochu nespravodlivé, pretože Grosman čerpal inšpiráciu k svojmu rovnomennému románu z tunajšieho námestia.“³⁶

Humenské korzo v 60. rokoch minulého storočia stratilo svoj pôvodný ráz, preto sa exteriéry nakrúcali v Sabinove. Z pohľadu socialistickej výstavby bolo toto mesto zaostalé, z čoho sa stala výhoda pre natáčanie filmu.

Obchodík s galantériou v Humennom pripomína tabuľa na budove dnešnej pošty. Slúži ako memento, aby si každý, kto ide naokolo, uvedomil, že aj tadiaľ prešla smutná minulosť.

Tragikomický príbeh bol publikovaný prvýkrát ako 6-stranová poviedka v roku 1962. O tri roky neskôr ju Ladislav Grosman prepracoval na novelu pod názvom *Obchod na korze*. Spolu s režisérmí Jánom Kádárom a Elmarom Klosom sa podieľal už na príprave rovnomenného filmu. Avšak po roku 1968 musel ísť film na dvadsať rokov do trezoru. I napriek osudu, ktorému film čelil, Grosmanovmu dielu zaistil nesmrteľnosť³⁷.

Z čias písania filmového príbehu sa zachovalo vzácné svedectvo Ladislavovho syna Juraja: „Keď vznikol *Obchod na korze*, mal som okolo 11 rokov. Viem, že film vychádzal z otcovej poviedky, ktorá najprv vyšla v slovenčine pod názvom *Pasca*, a potom v češtine ako *Past*. Otec v tom čase nemal žiadne skúsenosti s písaním filmových scenárov. Napriek tomu napísal úžasný scenár s dialógmi ostrými ako britva, ale aj s citom pre ľudskú slabosť, zbabelosť i odvahu človeka, so štýlom a zaujatím, za ktoré by sa nemusel hanbiť ani Maupassant či Čechov, otcove najväčšie literárne vzory. Otec písal scenár

³⁵ Dostupné na internete <https://www.noviny.sk/zaujímavosti/466320-film-obchod-na-korze-poznaju-mnohi-aj-v-zahranici-jozef-pre-tv-joj-porozpraval-ako-obchod-naozaj-vyzeral> [cit. 26.04.2020].

³⁶ Dostupné na internete: <https://hornyemplin.korzar.sme.sk/c/22162401/film-obchod-na-korze-mal-na-humenskom-korze-premieru.html> [cit. 26.04.2020].

³⁷ Dostupné na internete: <https://dvojka.rozhlas.cz/ladislav-grosman-obchod-na-korze-7720632> [cit. 26.04.2020].

hlavne po nociach a víkendoch. Po úspechu filmu sa stal profesionálnym scenáristom na Barrandove.“³⁸

Príbehy Židov boli Ladislavovi Grosmanovi dobre známe. Jeho rodina holokaustom veľmi utrpela. Nielen manželka Edita, on, ale i celá jeho rodina na vlastnej koži okúsila tieto útrapy.

V útlej knižke od Grosmana je ukrytá silná téma, okrem iného aj deportácia Židov. Dej príbehu opisuje v kulisách mestečka Humenné rýchlo sa meniace pomery slovenského štátu počas druhej svetovej vojny. Autor sa zaradil do literárneho prúdu, ktorý sa vracal k židovským témam a hlavne ich ľudskému rozmeru. Snažil sa o stvárnenie ťažkého života Židov, o zviditeľnenie ich nenaplnených snov, túžob, ilúzií a tvrdej reality v regióne pod Vihorlatom za čias druhej svetovej vojny. Je to príbeh židovskej obchodníčky a súciteľného arizátora Tóna Brtku.

Hlavný hrdina, občajný živnostník Tóno Brtko, dostane nečakane dekrét na obchod starej Židovky Rozálie Lautmannovej. Vláda klérofašistov tak uplatňovala arizácie židovského majetku:

„Ustanovili ma arizátorom vašej živnosti. To znamená, pani, že ja som ten váš árijec a vy ste moja Židovka. Pretože ste Židovka, budete arizovaná, to znamená, že ja vás zarizujem, vašu živnosť. Od dnes bude tento obchod môj, mám lajstro s úradným razítkom“ (Grosman, 1992, s. 39).

V popredí stojí téma Slovenska a holokaustu s motívom dilemy hlavného hrdinu. Občajný, jednoduchý človek, stolár Tóno Brtko sa musí popasovať so situáciou, v ktorej sa ocitol. V boji proti nemu stáli otázniky, či dokáže odporovať zlu stelesnenému protižidovskými zákonmi a ich fašistickými vykonávateľmi.

„Sem mi nechod'te, vy darebáci! Na túto Židovku nesiahajte ani prstom! Rozumiete?“

A k starenke: Ja vás nedám, pani, nebojte sa... neublížia vám... Však ja tým zlosynom ukážem!

Bežal ku dverám.

³⁸ Dostupné na internete: <https://zivot.pluska.sk/reportaze/slovak-ktory-dostal-oscara> [cit. 26.04.2020].

Lotri! Lumpovia! Zlodeji gardistickí! Svine! Banda prašivá!“ (Grosman, 1992, s. 103).

Malá galantéria prežíva len vďaka príspevkom židovskej obce a dobrosrdečný Tóno nie je schopný majiteľke vysvetliť, za akým účelom vlastne do obchodu prišiel. Sám nenachádza žiadne zmysluplné východisko zo situácie, v ktorej sa ocitol:

„Takto to je. Buď ja, alebo vy. Nie je pomoci, pani Lautmanová. Povedzte sama... Počujete ma? Budete musieť... Môžem snád' za to ja? Spánombohom... už hneď... Rozumiete?

Ukázal prstom na dvere.

Pootvorila v strašidelnom nepochopení ústa. Jej pomocník sa snád' zbláznil. Videla, ako kričí.

Nenúťte ma, prosím, nedonúťte ma, aby som vás tam šupol násilím.

I táto úporná prosba vyznela naprázdno.

Začal kričať.

Myslíš, že neviem? Pretvaruješ sa. Mlčíš, baba, robíš sa hluchou, ale si úlisná ako mačka. Číhaš a pozoruješ, po vojne budeš vykrikovať, aký som bol krutý... arizátor. Myslíš, že ti nevidím do kariet?“ (Grosman, 1992, s. 105).

Spisovateľ zobrazoval vo svojich dielach najmä život a masovú, štátom podporovanú likvidáciu židovskej komunity v rodnom meste. V Humennom žilo v minulosti asi 2 500 Židov, počas vojnového slovenského štátu väčšina skončila v koncentračných táboroch. To vidíme aj na príklade Tóna a pani Lautmanovej, keď Židov zvolávajú na námestie, aby ich deportovali. Tu sa hlavný hrdina nachádza v bezvýchodiskovej situácii:

„Štyritisíc ľudí sa chcelo vzoprieť násiliu, aj do obchodu na korze prenikol hluk a ovanul Brtka neznesiteľným dychom.

Drevený ihlan s heslom: Za Boha život – za národ slobodu, vysoko nad hlavami davu sa zakolísal. Ľudia sa rozostúpili. Ozbrojené čaty rozťali ľudí na dve polovice.

Stráť sa!

Starena prešliapla a vzhliadla ku svojmu pomocníkovi.

Ešte povedia, že som ťa schoval. Vpália mi guľku do hlavy....

Musel si stále opakovať, že to je zlý sen. Nieкто hovoril: Zvolávajú Židov na námestie, spravia im predslov a zas ich pustia domov. Ale veď to je lož, oni ich naozaj niekam odvážajú....

Brтка desia pohľady na žlté zacejchované zástupy... Ako keby sám tápal v riečisku nemých rád, hľadal a dláždil si cestu v hmle a zúfalstve a vopred vedel, že nie je úniku“ (Grosman, 1992, s. 106).

Tóno túto bezvýchodiskovú situáciu v tom najlepšom domnení rieši tak, že sám sa do nej ešte viac zamotá a nachádza len jediné riešenie, ako sa z nej dostať.

„Vlečie ju silou, už len tri kroky, dva, otvoril prudko dvierka komôrky a strčil ženu dovnútra. S prasknutím dverí sa prekryvalo klepnutie lebečnej kosti o stenu...“ (Grosman, 1992, s. 107).

„...nikdy... nikomu... neublížil.. nikdy nikomu nechcel ublížiť!...“

Už vie. Oko zahliadlo skobu na strope...

...Teraz sú si obidvaja vyrovnaní. Nie je na svete vecí, ktoré by nebeský sudca nedal do poriadku. Snáď im obidvom odpustil ich hriechy. Veď boli ako tí mučeníci. A práve preto je celkom možné, že sa obidvaja bezstarostne prechádzajú po tom nebeskom korze...“ (Grosman, 1992, s. 109).

Obchod na korze a jeho filmová adaptácia

Na motívy rovnomennej predlohy Ladislava Grosmana natočili v rokoch 1964 – 1965 Ján Kadár a Elmar Klos film *Obchod na Korze*. Je to nielen prvý československý film, ktorý získal Oscara, ale patrí i v súčasnosti k neprekonanej legende našej kinematografie. Grosman opísal vo svojej tvorbe hrôzy, ktoré sa stali východoslovenským Židom a ktorých sa stal svedkom. Je to notoricky známy film, ktorý neupadol do zabudnutia ani dnes. Získal množstvo ocenení a populárny sa stal aj v Amerike. Americký historik Daniel Singal sa v roku 1966 vyjadril: „Posledných päť rokov sme mohli vidieť renesanciu filmu vo východnej Európe, z toho najväčšiu aktivitu preukázalo Československo. Široký rozsah obsahu a formy v modernom českom filme ukazuje dôležitosť tohto znovuzrodenia. Na konci spektra nachádzame Miloša Formana, režiséra filmov Černý Petr a Lásky jedné plavovlásky, ktorého nežný dotyk zachytáva aj najjemnejšie zmeny nálady. Na druhom konci stojí tím Ján Kadár a Elmar Klos, autori Obchodu na korze, filmu enormného vplyvu a významu.“³⁹

³⁹ Dostupné na internete: <https://www.thecrimson.com/article/1966/5/31/the-shop-on-main-st-pthe/> [cit. 27.04.2020].

Film je zaujímavý svojou kompozíciou. Vystupujú v ňom postavy, ktoré sú ucelené a komplexné. Sú to najmä – stolár Tóno Brtko, ktorého stvárnil Jozef Kroner a Židovka Lautmanová, nezameniteľná Ida Kamińska. Postavy prechádzajú počas deja nielen morálnymi skúškami, ale aj problémami doby, čím sa približujú divákovi. *Obchod na korze* ako jeden z prvých rieši otázku viny, keď ústrednou sa stáva otázka – kto je zodpovedný za tragédiu, ktorá sa stala počas druhej svetovej vojny? Prostredníctvom zodpovedania tejto otázky nám film ponúka pohľad na zlo, ktoré je cielené a vedomé. Nie je zodpovedný len ten, kto robil zlo, ale aj ten, ktorý nerobil vôbec nič, aby to zlo zastavil.

Postupne gradujúcu výstavbu filmu podčiarkla aj hudba od skladateľa Zdenka Lišku. Dopomohla vytvoriť celkový dojem a zdôrazniť tak zámer režisérov. Pozoruhodné sú aj autentické výkony hercov. Poľská herečka Ida Kamińska bola mimoriadne nominovaná na Oscara za najlepší herecký výkon v hlavnej ženskej postave. Uznanie za svoje presvedčivé herecké výkony si odniesol aj Jozef Kroner.

O nadčasovej kvalite filmu svedčí aj to, že dielo z roku 1965 sa dodnes objavuje v rebríčkoch najlepších filmov všetkých dôb. Film sa stal prínosným nielen pre lokálnu kinematografiu, ale svoje poslanstvo dokázal aplikovať aj pre celú spoločnosť.

Film ukazuje na jednej strane tragédiu fašizmu a na strane druhej to, že stále existujú slušní ľudia. V dnešnej dobe je potrebné pripomínať si tento film, lebo Slovenskom i Európou sa valí vlna neofašizmu a neonacizmu. Je dôležité zamyslieť sa nad minulosťou a hrôzami, ktoré prinášajú niektoré ideológie.

Vďaka dielu *Obchod na korze* si môžeme pripomenúť večný zápas naprieč dobrom a zlom, životom a smrťou. Príbeh o dobrých úmysloch v službách zla, aj taký je príbeh Ladislava Grosmana.

Masaker Židov v Zemplínskom regióne

O tragických udalostiach pred viac ako sedemdesiatimi rokmi v obciach na východe Slovenska – Nová Sedlica, Ulič, Kolbasov hovoria jej obyvatelia neradi ešte aj dnes. Obyvatelia na otázku o vraždách Židov v Kolbasove hovoria: „Chcete vedieť ako to bolo, alebo ako to musí byť? Keď – ako musí byť, ta chodíte na miestny národný výbor. Tam vám porozprávajú, ako má byť. Ak chcete vedieť, ako to v skutočnosti bolo – nič vám nepoviem...“ (Marcineková, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 61) (pozri príloha C, Obr. 12).

Vraždy Židov v Sninskom okrese

Vraždy Židov na východnom Slovensku koncom roku 1945 sú bádateľsky málo preskúmané. Pri týchto tragédiách vyhasli životy osemnástich ľudí židovského pôvodu.

Do okolia Uličskej doliny, obcí Kolbasov, Nová Sedlica, Príslop, Ulič, Uličské Krivé a Zboj začali prenikať ozbrojené sily tzv. banderovcov, čiže príslušníkov oddielov Ukrajinskej povstaleckej armády (UPA). Vraždy spôsobené v tomto regióne sa spájajú s banderovcami. V rokoch 1945 – 1947 tam prišli niekoľkokrát. Prvýkrát to bolo v mesiacoch august až september 1945, keď sa ich oddiely nedopustili žiadnych násilností voči obyvateľstvu. Už koncom októbra a začiatkom novembra rovnakého roka sa začali v oblasti Medzilaboriec a Sniny pohybovať ozbrojené skupiny. V týchto mesiacoch už navštevovali aj domy obyvateľov jednotlivých obcí v okolí a prehľadávali ich. Rabovali najmä zbrane a potraviny. Ich prístup k obyvateľom bol každým dňom bezohľadnejší.

Dňa 4. decembra 1945 asi okolo 18. hodiny banderovci obsadili Novú Sedlicu. Skupina s tridsiatimi ozbrojencami zhabala obyvateľom potraviny, obuv, vojenské dokumenty a iné cenné predmety. Veci naložili na sane a nariadili dvom občanom odviezť ich na hranicu. Na druhý deň, 5. decembra 1945, dorazili banderovci okolo 20. hodiny do obce Zboj. Opäť rabovali obyvateľstvo a v rozhovore s dedinčanmi ohlásili svoju ďalšiu návštevu v iných obciach. Tak sa aj stalo. Nasledujúci deň, 6. decembra 1945, prepadli obec Ulič. Obsadili všetky strategické miesta v dedine, rozbehli sa po domoch a rabovali. V skupine približne päťdesiat mužov vtrhli do domu

Viktora Vinera a donucovacími prostriedkami chceli zistiť, kde bývajú Židia a komunisti. Po získaní potrebných informácií prišli pred byt Alexandra Steina so slovami: „Otvor, Židák!“ Vtrhli do bytu a všetkých spolu s Viktorom Vinerom a jeho ženou zastrelili. Po tomto čine išli hľadať ďalších Židov v obci. Nenašli nikoho, pretože informáciou o príchode banderovcov bol oboznámený takmer každý občan obce Ulič (Tokarczuk, 2019, s. 19).

Masaker Židov v Kolbasove

Dňa 6. decembra 1945 sa v obci Kolbasov odohrala najväčšia tragédia. V ten deň oslavovali Židia sviatok svetiel a zasvätenia – Chanuku. Židia z celej oblasti, ktorí prežili holokaust, prišli osláviť tento sviatok do domu obchodníka Poláka. V čase masakry sa tu nachádzalo dvanásť ľudí. Avšak ešte predtým chodili po dedine a pýtali sa ľudí, kde nájdú nejakých Židov. Svedkyňa pani Mária Halagová vypovedala: „Banderovci sa pýtali na jedného Žida (pravdepodobne starého Jakuboviča; je otázne, či to bolo pred jeho domom alebo domom číslo 23), ktorý stál vonku, kde sú Židia. Ten si uvedomil, o čo ide, a keďže sám bol Židom, nepriznal sa a ušiel sa skryť“ (Tokarczuk, 2019, s. 20). Masaker v dome prežila len jediná z dvanástich prítomných, a to Helena Jakubovičová. Mala šťastie, že si ju banderovci nevšimli skrytú pod posteľou. To, čo potom opisuje Bohuš Chňoupek, bolo hrôzostrašné: „Počula rev, nárek, výkriky, prosby, držala si ruky na ústach, keď rozoznala stony mučených, a potom výstrely, veľa výstrelův, chrčanie umierajúcich... A potom už iba strašné ticho“ (Marcinekóvá, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 67).

Helena Jakubovičová ďalej spomína na hrôzy, ktoré sa v noci v dome odohrali a ktorých svedkom sa stala. Židov v dome banderovci najprv urážali a nútili ich spievať. Štyroch mužov poslali do jednej miestnosti. Potom prišli k ostatným siedmim ženám/dievčatám, ôsma Helena bola ukrytá pod posteľou. Banderovci najprv z domu vyrabovali cenné predmety, dievčatá znásilňovali a mužov zabili výstrelmi do hlavy. Medzitým zastrelili aj dievčatá ležiace na posteliach. Medzi obeťami sa nachádzali aj dve sestry Heleny Jakubovičovej. Helena zostala ešte hodinu v miestnosti. Po týchto udalostiach utekala k Salamonovi Jakubovičovi, ktorý žil na opačnom konci obce. Jeden zo svedkov, ktorý prišiel na miesto tragédie ráno 7. decembra tvrdil, že minimálne jedného Žida pred smrťou mučili, o čom svedčí jeho telo pribodnuté k podlahe bajonetom. Steny boli postriekané krvou a ženy ležali na zakrvavených

posteliach. V miestnosti bolo toľko krvi, že z domu cez prah tiekla až na ulicu (Tokarczuk, 2019, s. 22).

Ked' sa v to ráno Helena spolu so Salamonom vrátili do domu, našli tam veľa hádajúcich sa dedinčanov. Tvrdili, že Polák im dlhoval rôzne sumy peňazí. Medzi sebou si tak rozdelili všetko, čo tam ostalo. Salamon Jakubovič a Helena Jakubovičová odišli do Humenného oboznámiť tamjšiu Židovskú obec o tragédii, ktorá sa v noci udiala (Tokarczuk, 2019, s. 23).

V súvislosti s predchádzajúcimi udalosťami treba mať na zreteli, že územie severovýchodného Slovenska bolo značne postihnuté vojnou. Šírla sa tu chudoba a hlad. Pre toto územie je tiež charakteristické národnostne zmiešané obyvateľstvo, v ktorom vládli komplikované pomery, a tak sa vytvárali podmienky pre formovanie zločineckých, kriminálnych a pašeráckych skupín, ktoré boli, okrem iného, podmienené i antisemitizmom (Marcinekova, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 79).

Antisemitické nálady obyvateľstva pretrvávali i po návrate Židov z koncentračných táborov. Protižidovská atmosféra, chýbajúce politické zázemie a najmä problémy s reštitúciami majetkov, to všetko prehlbovalo a podporovalo nárast negatívnych nálad v spoločnosti. Povojnového antisemitizmu sa nevyhlo ani toto územie. Na Slovensku sa tieto skutočnosti prejavovali vo forme rozširovania nenávistných propagačných materiálov, letákov a správ. Dôkazom toho bola i vyhrotená situácia na severovýchode Slovenska, ktorá prerástla až do brutálnej masakry Židov v tejto oblasti. „Oni sem prišli, ale my sme nevedeli, kvôli čomu idú, za čo bojujú a prečo. Vedeli sme len toľko, že nemajú radi Židov a komunistov“ (Fiala, 1994, s. 39).

Súcit so všetkým, čím si židovské obyvateľstvo počas druhej svetovej vojny prešlo, čoskoro pominul a snaha tých niekoľko málo Židov o navrátenie svojho strateného majetku sa stala príčinou bujnejších protižidovských nálad. To dokladujú aj vyjadrenia, že práve otázky okolo navrátenia bývalého majetku Židom, vracajúcim sa do okresu, boli hlavným zdrojom antisemitizmu rovnako ako názory, že vraždy Židov v okrese Snina boli jednoznačne ich súčasťou (Marcinekova, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 80).

V Kolbasove ako pamiatku na tieto udalosti v novembri roku 1996 odhalili na budove obecného úradu tabuľu s nápisom: „Na večnú pamiatku židovských martýrov brutálne zavraždených príslušníkmi ozbrojeného komanda 6. decembra 1945“ (Marcinekova, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 80).

Osud jediného preživšieho dievčaťa kolbasovskej tragédie Heleny Jakubovičovej je do dnešných dní neznámy. Po výsluchu na druhý deň po masakre sa naspäť do obce Ulič už nevrátila. Po krvavej udalosti sa presťahovala do Humenného. Hovorí sa, že potom emigrovala do Ameriky. V 90. rokoch 20. storočia po nej márne pátral aj Ústredný zväz Židovských náboženských obcí Slovenska. V poslednom čase sa objavujú informácie, že pred pár rokmi vo vysokom veku zomrela v USA. Existovala len jediná osoba, ktorá poznala miesto pobytu Heleny Jakubovičovej. Bola ňou už vyššie spomínaná Gizela Lipovská – posledná Židovka z Uličskej doliny. Tá navštívila Ameriku v roku 1984 a pri tejto príležitosti sa chcela s Helenou osobne stretnúť. Avšak k stretnutiu nedošlo, zabránil tomu Helenin manžel so slovami: „Nesmie na tragédiu spomínať, veľmi ťažko som ju vôbec z toho dostal“ (Marcinekova, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 82).

Banderovci – Ukrajinská povstalecká armáda (UPA)

Ukrajinská povstalecká armáda (UPA) bola ozbrojenou jednotkou Organizácie ukrajinských nacionalistov (OUN), ktorej príslušníci sa označovali ako „banderovci“.

V roku 1909 sa narodil v Haliči Stepan Bandera – najmocnejší muž ukrajinského hnutia (pozri príloha C 13 Obr. 14)⁴⁰. Ukrajinskí nacionalisti predpokladali, že im Hitler umožní vytvoriť samostatnú krajinu, tak mu začali pomáhať. Pomáhali mu vo vraždení Židov, v prenasledovaní komunistov a nevinných ľudí. „Boli to plné studne mŕtvol. Zabili a hodili ich do studne. Celú rodinu vyvraždili sekerami a hodili do studne.“⁴¹ Ich hlavným cieľom bolo vytvorenie nezávislého zjednoteného národného štátu, rozprestierajúceho sa na ukrajinskom etnickom území. Ukrajinská povstalecká armáda sa okrem pôsobenia na Ukrajine objavila aj v niektorých lokalitách Zemplínskeho regiónu.

Židovské cintoríny v oblasti Zemplína

Na odchod z tohto sveta sa judaizmus pozerá ako na niečo prirodzené. Boh stvoril človeka zo zeme, do ktorej sa človek podľa židovskej tradície vracia.

⁴⁰ Profilu veliteľa Stepana Banderu a aktivitám banderovcov sa podrobnejšie venujeme v prílohe C.

⁴¹ KOUDELA Aleš, Banderovci (TV Dokument, Česká televize), ČR 2010.

Židia prechádzajú prirodzeným kolobehom vlastného bytia od narodenia cez bar micva⁴², svadbu, narodenie detí, vnukov... tak vo vlastných životoch ich už potom čaká iba smrť (Marcinekova, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 95).

Významné a veľmi dôležité je samotné mapovanie a dokumentovanie kultúrnych pamiatok, medzi ktoré patria i židovské cintoríny roztrúsené a nepreskúmané na území prakticky celého severovýchodného Slovenska (Dzurko Hrešková, 2018, s. 18).

Spomienková a pamiatková kultúra je biblicky zakotvenou základnou črtou židovskej religiozity. Odjakživa bol problém s vytváraním židovských cintorínov. Predpisy na odlúčené miesta cintorínov od obývaných častí pochádzajú už z antiky. Mohli sa zakladať len za mestom alebo dedinou, často v neprístupnom teréne. Pri pohľade na rituály o čistých a nečistých predstavách je nečistota mŕtvych najťažšou formou nečistoty. Znovuoživenie kultu mŕtvych prešlo k pevným pravidlám, ktoré hovorili o najmenšej vzdialenosti cintorína od miesta bydliska, o zákaze kňazov vkročiť na cintorín a o nezrušiteľnosti cintorína (Weltreligionen, 2005, s. 94).

Náhrobné kamene sa ponímali ako časť pamiatkovej kultúry židovskej zbožnosti. Miesto posledného odpočinku je označené náhrobkom. Náhrobky tvorí kamenná doska – hebrejsky maceva. Zväčša býva ukončená oblúkovito, alebo i v tvare trojuholníka. Staré náhrobky bývajú obvykle z pieskovca, ale aj z bieleho mramoru s bohatými ornamentmi. Novšie ihlanové stély bývajú spracované z mramoru. Takéto náhrobky sa nachádzajú napríklad na židovskom cintoríne v Snine. Symboly na macevách nesú informácie o zosnulom. Ide o rozmanité výjavy, kvetiny, zvieratá, symboly zamestnania a podobne. Pre potomkov najväčejších židovských rodov je typický motív žehnajúcich rúk. S mužskými menami sa spájajú zvieracie motívy, zatiaľ čo rastlinné motívy sú typické pre ženské mená. Na náhrobkoch sa vyskytujú aj symboly stromu alebo palmy, ktoré symbolizujú cnostný a spravodlivý život zosnulého (Dzurko Hrešková, 2018, s. 19).

⁴² Bar micva – v preklade syn príkazov, tzn. ten, na ktorého sa vzťahuje povinnosť dodržiavať Zákon. Hovorí sa tak o náboženskej dospelosti. Porov. Nosek, Damohorská: Židovské tradície a zvyky. Praha : Karolinum 2011. s. 58.

Rôzne mýty a povery sa stali príčinou mnohých nedorozumení. O Židoch je známe, že disponovali bohatstvom, a tak si mnohí myslia, že ho nájdú aj v hrobch. Častým dôvodom narúšania odpočinku židovských zosnulých sa stáva viera v takýto mýtus. „Pravda je však taká, že pochovávanie podlieha prísny ortodoxným predpisom a Židia sa pochovávajú len v neohobľovanej rakve bez klinčov, zabalení v látke s hrstkou hliny zo Svätej zeme“ (Novák, 2017, s. 5).

V hebrejskom preklade sa cintorín nazýval bejt chajim (dom života) alebo miesto konečnej schôdzky všetkých živých (Weltreligionen, 2005, s. 95).

Na Slovensku sa v súčasnosti nachádza vyše tisíc židovských cintorínov, ale mnohé z nich sú zdevastované. Narúšanie hrobových jám, vypaľovanie cintorínov, búranie pomníkov – aj takej krutosti čelia židovské cintoríny už od svojho vzniku. Encyklopédia židovských náboženských obcí informuje o stave z konca 30. rokov minulého storočia, keď v Snine bývalo asi 400 Židov a v celom okrese okolo 1 500. Práve okres Snina bol jedným z mála slovenských okresov, kde v každej z jeho obcí bývali Židia. Dodnes sa v niektorých obciach zachovali židovské cintoríny. Sú to nemí svedkovia židovskej minulosti v tomto kraji. Doposiaľ sa podarilo zdokumentovať 12 lokalít, v ktorých sa nachádzajú židovské cintoríny alebo zachovalé náhrobné kamene (Novák, 2017, s. 5).

Židovský cintorín Klenová – spolu nájdených 5 kameňov, niekoľko ďalších pod nánosom hliny a porastu.

Židovský cintorín Kolbasov – Národná kultúrna pamiatka – doposiaľ sa zachovalo 7 náhrobných kameňov. I keď bol v roku 2000 vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku, v súčasnosti nie je udržiavaný (pozri príloha C, Obr. 15).

Židovský cintorín Kolonica – v súčasnosti sa starajú o schátraný cintorín, ktorý obsahuje 10 kameňov.

Židovský cintorín Osadné – stále je predmetom pátrania a bližšieho výskumu.

Židovský cintorín Pčoliné – nachádza sa na súkromnom pozemku, o ktorý sa jeho majiteľ stará, obsahuje 9 náhrobných kameňov.

Židovský cintorín Runina – Národná kultúrna pamiatka – za národnú kultúrnu pamiatku bol vyhlásený v roku 2000. Na mieste stojí 11 náhrobných kameňov s hebrejskými nápismi (pozri príloha C, Obr. 16).

Židovský cintorín obce Ruské (zaniknutá obec) – v lokalite bývalého židovského cintorína bolo nájdených 10 náhrobných kameňov.

Židovský cintorín Snina – Národná kultúrna pamiatka – (pozri príloha C, Obr. 17, 18) nachádza sa na Viničnej hore pri starom sninskom cintoríne, v blízkosti Rhollovej kaplnky (pozri príloha C, Obr. 19, 20). Pochádza z konca 19. storočia s približne 50 kamennými náhrobníkmi. V sninskej židovskej komunite pôsobil aj dobročinný spolok Chevra Kadiša. Toto sväté bratstvo tvorila skupina mužov, prípadne i žien, ktorí sa starali o zosnulých a pripravovali ich na pohreb (rituálne umývanie a obliekanie mŕtvych). Cintorín v súčasnosti udržiava mesto Snina.

Židovský cintorín Stakčín – Židia sa v Stakčíne usídlili začiatkom 18. storočia. V roku 1930 tu evidovali 137 osôb židovského vierovyznania. Na pôvodnom židovskom cintoríne je 6 náhrobných kameňov. Okrem toho sú tam vyhradené miesta pre premiestnené kamene, pochádzajúce pôvodne zo židovského cintorína, nachádzajúceho sa dnes už v zaniknutej obci Starina. Z tejto obce tu bolo premiestnených 11 náhrobných kameňov.

Židovský cintorín Topoľa – Národná kultúrna pamiatka – už v roku 1866 bol cintorín zakreslený do katastrálnej mapy obce. Existovať musel však už oveľa skôr, svedčia o tom i roky úmrtí, vytesané na náhrobných kameňoch v archaickej hebrejčine. Zachovalo sa 60 náhrobných kameňov. V roku 2000 bol cintorín vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku, vlastní ho obec Topoľa. V roku 2015 prebehla jeho rekonštrukcia (pozri príloha C, Obr. 21).

Židovský cintorín Ubl'a – v 80. rokoch 19. storočia vlastnila v Ubl'i Židovská náboženská obec okrem modlitebne, mikve (v judaizme rituálny kúpeľ; ponorenie do kúpeľa súčasť konverzie na judaizmus) aj cintorín. Dnes sa na židovskom cintoríne nachádza 8 kameňov a je v udržiavanom stave (pozri príloha C, Obr. 22).

Židovský cintorín Veľká Poľana – zaniknutá obec – zatiaľ žiadne informácie, v súčasnosti je predmetom výskumu.

I keď v každej obci sninského okresu žili v minulosti Židia, nemusel nutne v každej z nich židovský cintorín existovať. Tiež je potrebné pripustiť možnosť pochovávania zosnulých z viacerých obcí na jednom spádovom cintoríne. A treba brať do úvahy i to, že židovský cintorín tej-ktorej obci mohol byť v minulosti zlikvidovaný. Ako príklad možno uviesť obec Belá nad Cirochou, kde v miestach niekdajšieho židovského cintorína bol vybudovaný hospodársky objekt a cesta (Novák, 2017, s. 5).

Antisemitské nálady v spoločnosti

História nezaznamenala počas vekov takú nenávisť k inému národu, aká prerástla voči Židom. Už od dávnych čias našej civilizácie sú známe pokusy o ich diskrimináciu či úplné vyhladenie. Židovský národ sa počas svojej histórie zmietať v rôznych útrapách presahujúcich dve milénia. Počnúc padnutím do otroctva v Egypte, babylonským zajatím, despotickej vlády a násilným pogrēčťovaním židovského náboženstva za vlády Antiochosa IV., obdobím nadvlády Ríma a následným zničením Jeruzalemského chrámu, „zrovnoprávnením“, ktoré bolo založené na odlúčení cirkvi od štátu, čo predstavovalo obrovský zásah do princípov židovstva – základom judaizmu, sa jeho prívrženci považujú za členov jedného židovského národa. Zatiaľ čo prívrženci ostatných náboženstiev sú členmi rozličných národov. Až do nástupu vyvrcholenia novodobého antisemitizmu, vyúsťujúceho do masového vyvražďovania Židov, už v ich živote a v židovskom náboženstve nič nebolo také ako predtým.

Antisemitizmus je v ľudskej spoločnosti prítomný po tisícročia. Ľudia podporujúci konšpiračné teórie, ktoré sa s antisemitizmom spájajú, si myslia, že im poskytuje vysvetlenie problémov sveta. Antisemitizmus ako taký vystihuje nenávisť k Židom, odkazuje na chápanie Židov ako cudzej, nežiaducej a nepriateľskej skupiny. Nezrodil sa z veľkých rozdielov medzi skupinami, ale skôr z hrozby neprítomnosti rozdielov, homogenizácie západnej spoločnosti a zrušenia starobyklých spoločenských právnych bariér medzi Židmi a kresťanmi (Bauman 2002, s. 95). Počiatky antisemitizmu môžeme datovať do obdobia zničenia druhého chrámu a masívnej diaspóry. Avšak príčiny vzniku môžeme vidieť i hlboko zakorenené v začiatkoch dejín židovského národa. Častým vonkajším prejavom antisemitizmu je aj potreba chrániť si svoje hranice, a preto je táto jedinečná charakteristika antisemitizmu neoddeliteľne spojená s fenoménom diaspóry. Dištinktívnym znakom židovskej diaspóry je jej historická dĺžka, obdobie, počas ktorého si títo „cudzinci medzi nami“ zachovali svoju odlišnosť v zmysle diachronickej kontinuity a synchronickej identity (Bauman 2002, s. 64).

Vyvrcholením dlhoročnej histórie náboženskej, kultúrnej, národnej a ekonomickej nenávisti Židov bol holokaust. Antisemitizmus – náboženský či ekonomický, kultúrny alebo rasový, virulentný či umiernený bol po tisícročia

ekumenickým fenoménom. A predsa bol holokaust bezprecedentná udalosť. „Je výnimočný v takmer všetkých zo svojich mnohých aspektov a nedá sa zmysluplne porovnávať s ostatnými masakrami, akokoľvek desivými, ktoré zasiahli skupiny predtým definované ako cudzie, nepriateľské, či nebezpečné“ (Cohn 1966, s. 266). Epizóda holokaustu bola novým obratom v histórii modernej spoločnosti; obratom, ktorý sa nedal nijako predvídať a predpokladať, ako keby sa objavila nová zhubná línia údajne skroteného vírusu: „Konečné riešenie označuje križovátku, na ktorej európsky industriálny systém odbočil na zlú koľaj; namiesto toho, aby tak ako v to dúfalo osvietenstvo, život obohatil, začal ho ničiť. Vďaka vplyvu tohto systému a jeho étosu bola Európa schopná ovládnuť svet“ (Bauman 2002, s. 30). Holokaust sa stal symbolom udalostí, ktoré pretrhli kontinuitu morálnych a duchovných dejín Západu. Úsudok, že Osviečením je „nulovým bodom dejín“, od ktorého musia ľudia začať celkom odznova hľadať všeobecne platné hodnoty, je pravdivý a skutočný.

Problém antisemitizmu je v našej spoločnosti hlboko zakorenený a v súčasnej dobe sa už fašisti nenazývajú fašistami, ale hovoria si, že sú vlastenci, patrioti a podobne. I naďalej v spoločnosti prevládajú predstavy, že tu existuje nejaký nepriateľ, ktorý škodí národu a od ktorého treba národ očistiť. Existujú hnutia, ktoré sa snažia vytvoriť dojem, že je tu nejaký „my“ – tí dobrí a „oni“ – tí, ktorí škodia. Naďalej pretrvávajú fašistické nálady, ktoré podporujú antisemitizmus v spoločnosti či predsudky a stereotypy voči Židom.

V súčasnosti je ďalším prejavom spätým s antisemitizmom vytváranie konšpiračných teórií. Ich základným znakom je popieranie mnohých faktov. K týmto teóriám inklinujú najmä ľudia, ktorí sa snažia získať úctu, ktorú by neboli schopní nadobudnúť iným spôsobom. Niektorí konšpirátori vinia Židov z akejsi tajnej kontroly a moci nad rôznymi oblasťami života, čím určujú smerovanie k ich vlastným záujmom a blahobytu, nie záujmom celej spoločnosti. Takéto konšpiračné teórie tiež poukazujú na vykorisťovanie národa Židmi – sú im pripisované aj rôzne pohromy. Sú považovaní za vplyvný národ, a práve to ich stavia do jadra konšpiračných teórií. Toto zmýšľanie a ponímanie stojí v centre niektorých ideológií.

V súčasných médiách sa stretávame s rôznymi skrytými alebo menej skrytými formami antisemitizmu. Tie sa prejavujú práve prostredníctvom symbolov, ktoré majú antisemitskú konotáciu. Nie všetci ich vieme identifikovať alebo si uvedomiť význam a symboliku týchto znakov. Často sú zašifrované tak,

že si ich antisemitský význam asociujeme s úplne iným významom. Nájst' ich môžeme ukryté v číslach, hudbe, obrázkoch či frázach. Medzi jeden z najjednoduchšie rozpoznateľných patrí svastika, ale nie všetky sa dajú podobne jednoznačne identifikovať. Medzi ďalšie zaužívané symboly patrí napríklad číslo 88, vyjadrujúce spojenie *Heil Hitler*, podobne ako číslo 18 a jeho symbolika mena Adolfa Hitlera – písmeno A je prvé v abecede a písmeno H ôsme, či číslo 14 – symbol 14-slovného kréda neonacistu a člena teroristickej skupiny Poriadok (the Order) Davida Lanea: „Musíme sa postarať o existenciu pre náš ľud a tiež budúcnosť pre biele deti.” Toto sa používa ako pozdrav a tiež sa objavuje aj na obaloch kompaktných diskov. Jedným z antisemitských symbolov je aj satanistické číslo 666 na označovanie symboliky židovského antikrista. Židia sú pri tomto ponímaní chápaní ako satanisti. Súčasťou grafitov je tiež heslo *Vláda obsadená sionistami* (Zionist occupied government); ZOG – používa sa na označenie krajín, ktoré tajne riadi Izrael. Sú to krajiny Severnej Ameriky a Európy. Typická je fráza *Stop ZOG* alebo *Zastavte ZOG*⁴³.

V súčasnosti sa v spoločnosti stretávame aj s ďalším druhom prejavu antisemitizmu. Je ním popieranie holokaustu alebo jeho trivializovanie, ktoré môže byť rovnako urážlivé ako iné prejavy antisemitizmu. Tieto nové formy antisemitizmu sa sústreďujú okolo holokaustu. Proces vyrovnávania sa so zapojením národov či jedincov v holokauste vyvolal v krajinách niečo ako druhotný antisemitizmus. Je to forma antisemitizmu, ktorá existuje nie napriek, ale kvôli holokaustu.

Ako môžeme vidieť i v súčasnosti, fašistické idey prežívajú svoju renesanciu. A preto súčasťou monografie je aj návrh kultúrno-osvetových činností, ktoré by mohli prispieť k zmene názoru na židovskú kultúru a problematiku.

Návrh kultúrno-osvetových činností

Monografia sa zameriava na spoznávanie židovskej kultúry v Zemplínskom regióne. Prostredníctvom zmapovania židovských cintorínov zdôrazňuje historické a kultúrne osobitosti tejto lokality. Z hľadiska umeleckých diel a literatúry rozoberá fenomén starobylosti židovskej kultúry, ktorý je vyzdvihnutý cez autentické výpovede priamych účastníkov holokaustu. Okrem

⁴³ Dostupné na internete: <https://www.osce.org/sk/odihr/29895?download=true> [cit. 23.04.2020].

prvotného skúmania sa monografia orientuje na históriu regiónu a udalosti, ktoré sa na tomto území so židovskou komunitou v minulosti spájali.

Na základe kultúrno-osvetových činností je preto dôležité a potrebné prehľbovať poznatky o histórii a kultúre etnika vyznávajúceho židovskú vieru. Stále viac aktuálna je téma tragických udalostí dejín, ktorá by nemala ostať bez povšimnutia, a preto monografia prináša aj návrhy na edukačné aktivity spojené s touto problematikou. Prostredníctvom týchto činností monografia rozširuje vedomosti o histórii celého regiónu, pestuje kladný vzťah k duchovným hodnotám a zmenám antisemitských nálad v spoločnosti.

Na lepšie spoznanie života predkov a vštepuvanie úcty k hodnotám je prínosom aj kniha J. Marcinekovej – *Posledná Židovka z Uličskej doliny*. Ide o výpoveď poslednej Židovky Uličskej doliny – Gizely Lipovskej o neľudských činoch nacistov v súvislosti so systematickou likvidáciou židovského etnika.

Nasledujúce činnosti ponúkajú možnosti prehľadania poznatkov o židovskej kultúre. Odporúčania sa týkajú oblasti Zemplínskeho regiónu.

„Kalendár“ našich aktivít:

Aktivita 1: **Stála expozícia – Dom Gizely Lipovskej**

Aktivita 2: **Nemí svedkovia nie až tak dávnej minulosti**

Aktivita 3: **Po stopách židovských cintorínov**

Aktivita 4: **Retrospektíva – výstava fotografií**

Aktivita 5: **Holokaust na plátne**

Aktivita 6: **Holokaust ako jazva na tele i na duši**

Aktivita 7: **Pamätník obetiam v Kolbasove**

Aktivita 8: **Beseda a stretnutie s potomkami obetí holokaustu**

Aktivita 9: **Pamätný deň obetí**

Aktivita 10: **Po stopách synagóg v blízkosti Zemplínskeho regiónu**

AKTIVITA 1: Stála expozícia – Dom Gizely Lipovskej

Expozícia v Dome Gizely Lipovskej v Uličskom Krivom umiestnená v autentických priestoroch domu Židovky Gizely Lipovskej (pozri Obr. 1). Žena, ktorá na vlastnej koži opísala neľudské činy nacistov so systematickou likvidáciou židovského etnika.

Expozícia by pozostávala z:

- osobných vecných pamiatok z pozostalostí
- fotografií z detstva, dospievania, staroby
- osobných výpovedí
- prezentácie knihy J. Marcinekovej – *Posledná Židovka z Uličskej doliny*

Obr. 1 Gizela Lipovská pred rodným domom v Uličskom Krivom

AKTIVITA 2: Nemí svedkovia nie až tak dávnej minulosti

Pre širšiu verejnosť a mestské kultúrne strediská uskutočniť:

1. Besedu s projekciou fotodokumentácie na tému *Židovské cintoríny v Uličskej doline*. Poukázať na stav židovských cintorínov v súčasnej dobe a osvetu dôležitosti záchrany hodnôt, na ktoré sa často zabúda. Pokiaľ Slovensko bolo jedným z prvých a Maďarsko jedným z posledných štátov, ktoré pristúpili k deportáciám Židov, výsledný efekt tohto rozhodnutia bol prakticky rovnaký. Pre väčšinu deportovaných, či už z východnej alebo západnej časti okresu, odsuny do koncentračných táborov predstavovali istú smrť. Aj takýmto spôsobom si môžeme pripomenúť históriu a pamätať na jej najtemnejšie stránky, pretože práve

história je jedným z fenoménov, ktorý má tendenciu neustále sa opakovať.

2. Autorské čítanie z knihy „Posledná Židovka z Uličskej doliny“.

3. Autorské čítanie z knihy „Fragmenty židovstva“.

Základom tejto časti aktivity je sprístupnenie a objasnenie informácií spojených v kontexte s historickými súvislosťami.

AKTIVITA 3: Po stopách židovských cintorínov

Zrealizovať exkurziu s názvom *Po stopách židovských cintorínov*. Návštevy židovských cintorínov môžu byť spojené s výkladom o židovskom dedičstve v regióne. Väčšina židovských cintorínov bola spustošená a znesvätená. V rámci tejto aktivity sa môže verejnosť zapojiť aj do ich rekonštrukcií, čo môže byť obohacujúcou a užitočnou skúsenosťou.

AKTIVITA 4: Retrospektíva – výstava fotografií

Zozbierať dobové a iné fotografie od ľudí z regiónu a ich predkov, ktorí na vlastnej koži zažili holokaust. Uctiť si ľudí a pripomenúť si aj takouto formou hrôzy, ktorým museli v minulosti čeliť.

AKTIVITA 5: Holokaust na plátne

V galériách zrealizovať vernisáž obrazov rôznych techník so židovskou tematikou. Výstavu spojiť aj s premietaním zozbieraných fotografií cez projektor.

AKTIVITA 6: Holokaust ako jazva na tele i na duši

Podstatou tejto aktivity je hovoriť o holokauste a dostať ho do povedomia širšej verejnosti. Aj takýmto spôsobom sa dá s touto tragédiou v našich dejinách vyrovnáť, empatickejšie pochopiť nezmyselnosť rôznych foriem intolerancie a odmietania v našej spoločnosti. Vyvražďovanie Židov a holokaust nie je problémom len menšiny, ale je to problém celospoločenský a najmä tých, ktorí pri „riešení židovskej otázky“ stratili orientáciu v systéme hodnôt. Táto aktivita môže byť podporovaná rôznymi:

- panelmi
- brožúrami
- výstavami

AKTIVITA 7: Pamätník obetiam v Kolbasove

V súvislosti s tragédiou Židov v obci Kolbasov bola doposiaľ vytvorená len jedna spomienková pamätná tabuľa (pozri Obr. 2, 3). Úctyhodné pri tejto príležitosti by bolo aj vybudovanie pamätníka obetiam. Ten by mohol prilákať do obce aj ľudí zo širšieho okolia a iných regiónov. Tak by sa táto tragédia nedostávala do úzadia.

Obr. 2, 3 „Na večnú pamiatku našich židovských martýrov brutálne zavraždených príslušníkmi ozbrojeného komanda 6. decembra 1945 Obecný úrad Kolbasov 1996“^{44, 45}

AKTIVITA 8: Beseda a stretnutie s potomkami obetí holokaustu

Zaoberať sa konkrétnymi príbehmi a obeťami môže spoločnosť priviesť k empatickému cíteniu voči ich pamiatke. Osobné príklady zvýšia povedomie verejnosti o dopade a význame holokaustu.

Zrealizovať besedu a stretnutie s potomkami tých, ktorí už nie sú medzi nami. Vyhľadať potomkov z rodiny Hoffmannovcov – doktor Armin Hoffmann,

⁴⁴ <https://zurnal.pravda.sk/neznama-historia/clanok/377102-precu-na-vychode-nemaju-v-laske-banderovcov/>

⁴⁵ <http://beskydnik.eu/obce/nase-obce/25-kolbasov>

z rodiny Rosinovcov – Arnošt Rosin. So Židovkou Silviou Fishbaum uskutočniť na besede videohovor, ak nebude možné osobné stretnutie z dôvodu jej trvalého pobytu v Amerike.

AKTIVITA 9: Pamätný deň obetí

1. *Nájdí svojho židovského predka*

Táto aktivita je zameraná pre študentov. Pri príležitosti Dňa holokaustu usporiadať pre študentov na školách aktivitu s názvom *Nájdí svojho židovského predka*. Prostredníctvom rodokmeňov si študenti nájdu možno aj svoje korene v judaizme.

2. *Spomienkové podujatie*

Cieľovou skupinou aktivity sú obyvatelia Zemplínskeho regiónu. Spomienkové podujatie je zamerané na čítanie mien obyvateľov z príslušného regiónu, ktorí zahynuli počas holokaustu.

AKTIVITA 10: Po stopách synagóg v blízkosti Zemplínskeho regiónu

Synagógy zostávajú v úzadí, i keď sú to majestátne pamiatky hodné našej ochrany, úcty a obdivu. Tvoria neodmysliteľnú súčasť židovského vierovyznania, a preto je dôležité navštíviť aj takéto miesta.

Zrealizovať exkurziu pre verejnosť s odborným výkladom – *Po stopách synagóg v blízkosti Zemplínskeho regiónu*. V okolí Zemplínskeho regiónu sa nachádzajú tieto synagógy: Synagóga Chevra mišnajot Bardejov (pozri Obr. 4); Synagóga Raslavice (pozri Obr. 5); Synagóga Lubotice (pozri Obr. 6); Ortodoxná synagóga Košice (pozri Obr. 7).

Obr. 4 Synagóga Chevra mišnajot Bardejov⁴⁶

Obr. 5 Synagóga Raslavice⁴⁷

⁴⁶ <http://suburbiumbardejov.sk/galeria/bardejovske-zidovske-pamiatky/>

⁴⁷ <https://www.raslavice.sk/obec-2/pamiatky/synagoga/>

Obr. 6 Synagóga Lobotice⁴⁸

⁴⁸ <https://www.synagogyslovenska.sk/>

Obr. 7 Ortodoxná synagóga Košice⁴⁹

⁴⁹https://static.kosice.sk/files/migration/sjXMaSRdF9eZYuvh/8oTHwCYf3O2DCJ18P/history_remembrances_img2_syng-zv.jpg

Záver

Otázka židovstva predstavuje jednu zo zaujímavých a rôznorodých oblastí areálových filologických a kulturologických štúdií. Táto téma zasahuje do mnohých ďalších oblastí, ako sú história, kulturológia, politológia či dejiny umenia. Približuje nám hlbšie život veriacich Židov, ich rituály a zvyklosti, ktoré sú charakteristické pre ich každodenný život.

Výpovede jednotlivých židovských hrdinov nás preniesli v čase a priestore do nie až tak dávnej minulosti. Prostredníctvom literárnych diel s danou tematikou sme lepšie prenikli do osudov ľudí, ktorí buď na vlastnej koži alebo sprostredkovane zažili hrôzy holokaustu.

Neodmysliteľnú súčasť židovskej kultúry tvoria židovské cintoríny. Odjakživa bol problém s ich vytváraním. Mohli sa zakladať len za mestom alebo dedinou, často v neprístupnom teréne. Na Slovensku sa v súčasnosti nachádza vyše tisíc židovských cintorínov, ale mnohé z nich sú zdevastované. Dodnes sa v niektorých obciach Zemplínskeho regiónu zachovali židovské cintoríny. Predstavujú nemých svedkov židovskej minulosti v tomto kraji. Doposiaľ sa v okrese Snina podarilo zdokumentovať dvanásť lokalít, v ktorých sa nachádzajú židovské cintoríny alebo zachovalé náhrobné kamene. Okrem záujmu o zachované kultúrne dedičstvo dôležitá a stále aktuálna je aj analýza diel, dokumentácia židovských osudov a židovskej problematiky.

Aj v súčasnosti vychádzajú rôzne publikácie, brožúry a články s danou tematikou z oblasti Zemplínskeho regiónu. Realizujú sa vedecké výskumy a analýzy v rámci tejto oblasti. Napríklad výskum novodobých slovenských dejín sa venuje neobjasneným vraždám Židov v severovýchodnom kúte Slovenska. Stále je ešte aj v tejto oblasti veľa neprebádaného a nezdokumentovaného. Tieto tragické udalosti ešte z roku 1945 patria aj v súčasnosti k pomerne málo známym v našich dejinách. Postupne upadli do zabudnutia a je len málo publikácií, ktoré by sa im dôkladnejšie venovali. Za vykonávateľov vražd v obciach v Zemplínskom regióne sa doteraz označovali banderovci, t. j. príslušníci Ukrajinskej povstaleckej armády. Zmienok o banderovcoch nie je veľa, nachádzame ich roztrúsené v monografiách rôznych obcí, ktoré sa s týmito ozbrojenými zložkami dostali v minulosti do kontaktu. Za jednu z najstarších publikácií môžeme považovať *Pravú tvár banderovcov* od českého autora Václava Slavíka z roku 1948. Po nej

to bola kniha *Požáry v Karpatech* roku 1962 a v roku 1989 vyšla od Bohuša Chňoupeka publikácia s názvom *Banderovci*, neskôr roku 2007 bola vydaná publikácia *Banderovci na Slovensku (1945-1947)* od Michala Šmigela a poslednou knihou o banderovcoch bola kniha od Jozefa Hrubovčáka s názvom *Nik ich nečakal* z roku 2018. Problematike židovstva z oblasti východného Slovenska sa venovali aj autori, ako Marcineková v diele *Posledná Židovka z Uličskej doliny*. Na publikácii z roku 2018 *Fragmenty židovstva* sa okrem Marcinekovej podieľali aj spoluautori Stern, Šmigel, Novák a Levický. Taktiež v spolupráci s historikom Wieslawom Tokarczukom a Jánom Bocanom vyšli viaceré pozoruhodné spracovania tejto tematiky, pričom najaktuálnejší publikovaný príspevok *Medzi troma hranicami Vampír z Biešcad v Uličskej doline* je z roku 2019. Aj na tomto príklade vidíme, že i v súčasnosti je téma židovstva a holokaustu aktuálna. V niektorých smeroch viac a iných menej prebádaná, ale nikdy nie nepovšimnutá a zabudnutá.

Predkladaná publikácia *Židovská minorita na území Zemplína* ponúka súhrn poznatkov o problematike židovstva z oblasti Zemplínskeho regiónu, pretože je rozšírená o spoločensko-vedný areálový obsah, a tak prináša vedomosti z tejto oblasti nielen bádateľskej, ale aj širšej verejnosti. Súčasťou monografie sú aj rozpracované návrhy kultúrno-osvetových činností, spojených s problematikou židovstva v Zemplínskom regióne. Spracované návrhy uvedené v jednotlivých aktivitách budú inspiračným zdrojom pre čitateľa.

Činnosti sú zamerané na kultúrno-spoločenské, výchovno-vzdelávacie a iné podujatia, realizované prostredníctvom kultúrno-osvetových zariadení. Tie môžu slúžiť aj k uchovávaniu nehmotného kultúrneho dedičstva. Treba totiž sústreďovať, mapovať, uchovávať a dokumentovať historické obdobie pre budúce generácie.

Poznať dejiny je dôležité, ale poznať osudy jednotlivých židovských hrdinov je podstatné preto, aby sme pochopili nezlomnú vôľu prežiť za akýchkoľvek okolností. Zemplínsky región ponúka veľa príbehov osobností židovského pôvodu. Dýcha z nich minulosť a kus histórie, ktorá by nemala byť nikdy zabudnutá.

„Každý, kto zachráni jeden život, zachráni celý svet“ (Talmud).

Summary

In this thesis we study Jewish issues in the region of Zemplín. We describe the Jewish fates of people who were born, lived or worked for some time in this easternmost region of Slovakia. The thesis deals with the characteristics of the Zemplín region. It also focuses on the description of Jewish cemeteries in the locality. The mapping and documenting of cultural monuments, which are undoubtedly the Jewish cemeteries scattered and unexplored in the Zemplín region, is therefore very important.

The thesis describes Jewish habits, traditions, cultural and historical heritage. We focus on the heritage of minorities with regard to Jewish culture in the Zemplín region. By describing and characterizing one particular part of the territory of Slovakia – the Zemplín region, we focus more precisely on the given locality and particularities of the region.

The aim of the thesis is to analyze Jewish issues on the background of Jewish habits, traditions, Jewish fates of people, survivors or their descendants and thus to provide a comprehensive picture of the time in which they lived and what they lived through.

The topic of Jewish issues is still topical and should not be missing in the subconscious company but also each of us. Therefore, based on the above knowledge, the work also includes suggestions of cultural and educational activities related to the issue of Judaism in the Zemplín region.

Zoznam použitej literatúry

- BAUMAN, Z. 2002. *Modernosť a holokaust*. Bratislava: Kalligram, 2002. 336 s. ISBN 8071494941.
- BOCAN, J. 2020. *Zmienky o Snine v starých knihách – II.*. In: *Sninské noviny*. ISSN 1336-1791, 2020, roč. XVIII, č. 14, príloha P1.
- BURALOVÁ, I. – NÉMETHOVÁ, V. 2009. *Žijem pod Poloninami, žijem tu rád*. OZ Čemernica Stakčín, Stakčín, 2009. 83 s. ISBN 978-80-89412-12-9.
- BURALOVÁ, I. 2015. *Národný park Poloniny. Súčasť Medzinárodnej biosférickej rezervácie Východné Karpaty a svetového prírodného dedičstva Karpatské bukové pralesy*. Štátna ochrana prírody SR, Banská Bystrica, 2015. 19 s. ISBN 978-80-89802-94-4.
- CODDINGTON, A. 2010. *Židovka*. 1. vyd. IKAR, Bratislava, 2010. 239 s. ISBN 978-80-551-2349-3.
- COHN, N. 1966. *Warrant for Genocide*. New York: Harper & Row. 313 s. ISBN 1897959494.
- DZURKO HREŠKOVÁ, S. 2018. *Dedičstvo Polonín v prospech regionálnej kultúry*. Diplomová práca, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2018. 84 s.
- ENCYKLOPÉDIA ŽIDOVSKÝCH NÁBOŽENSKÝCH OBCÍ (A – K) 1. zväzok. 2009. Múzeum židovskej kultúry, Edícia Judaica Slovaca, 2009. 255 s. ISBN 978-80-8060-220-8.
- ENCYKLOPÉDIA ŽIDOVSKÝCH NÁBOŽENSKÝCH OBCÍ (L – R) 2. zväzok. 2010. Múzeum židovskej kultúry, Edícia Judaica Slovaca, 2010. 239 s. ISBN 978-80-8060-228-4.
- ENCYKLOPÉDIA ŽIDOVSKÝCH NÁBOŽENSKÝCH OBCÍ (S – T) 3. zväzok. 2012. Múzeum židovskej kultúry, Edícia Judaica Slovaca, 2012. 340 s.
- ENCYKLOPÉDIA ŽIDOVSKÝCH NÁBOŽENSKÝCH OBCÍ (U – Ž) 4. zväzok. 2013. Múzeum židovskej kultúry, Edícia Judaica Slovaca, 2013. 268 s. ISBN 978-80-8060-310-6.
- FIALA, J., Zpráva o Akci B, Praha, 1994. ISBN 80-7021.066-4, Vyšehrad.
- FRANEK, J. 2009. *Judaizmus*. Marenčin PT, spol. s r. o., Bratislava, 2009. 300 s. ISBN 978-80-8114-010-5.

- GROSMAN, L. 1992. *Obchod na korze*. Volvox Globator. 1992. 109 s. ISBN 80-85769-17-4.
- HLAVINKA, J. 2007. *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938-1945*. Ústav pamäti národa, 2007. 281 s. ISBN 978-80-969296-8-9.
- HRADSKÁ, J – MOLNÁROVÁ, S. 2006. *Židovské dejiny a kultúra*. In: Šoltésová, K. (ed.) *MULTI-KULTI na školách: Metodická príručka pre multikultúrnú výchovu*. 1. vyd. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 2006. 194 s. ISBN 80-89008-21-6.
- HRBÁCSEK, M. 2015. *Regionálna kultúra a osvetová práca*. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre. Fakulta stredoeurópskych štúdií, 2015. 104 s. ISBN 978-80-558-0954-0.
- IVANIČKOVÁ, A. *Regionalizácia a priestorová organizácia regionálneho rozvoja*. Bratislava: Ekonóm, 1998. 175 s. ISBN 80-225-0937-X.
- LENOVSKÝ, L. a kol. 2008. *Cestovný ruch a kultúrne dedičstvo*. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2008. 168 s. ISBN 978-80-8094-229-8.
- MARCINEKOVÁ, J. – STERN, T. – ŠMIGEL, M. – NOVÁK, J. – LEVICKÝ, J. 2018. *Fragmenty židovstva (Snina a okolie)*. ELINOR Snina, 2018. 111 s. ISBN 978-80-970408-8-8.
- MARCINEKOVÁ, J. 2013. *Posledná Židovka z Uličskej doliny*. Elinor Snina. 2013. 89 s. ISBN 978-80-970408-3-3.
- NOSEK, B. – DAMOHORSKÁ, P. 2011. *Židovské tradice a zvyky*. Karolinum, Praha, 2011. 271 s. ISBN 978-80-246-1518-9.
- NOVÁK, J. 2017. *Nemí svedkovia nie až tak dávnej minulosti*. In: *Sninské noviny*. ISSN 1336-1791, 2017, roč. XV, č. 39, príloha P1, príloha P4.
- PETRÍK NAGYOVÁ, A. – BORZA, P. 2019. *(Ne)zabudnuté tragédie*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry v Bratislave, 2019. 34 s. ISBN 978-80-806-0453-0.
- PODOLÁK, J. 1985. *Horná Cirocha*. Východoslovenské múzeum v Košiciach, 1985. 624 s.
- SYRUČEK, M. 2009. *Banderovci – hrdinové alebo bandité?* Epoque, Praha, s. 168. ISBN 978-80-87027-85-1.
- ŠEBO, J. 2017. *Útek z pekla. Príbeh Arnošta Rosina, väžňa, ktorému sa podarilo ujsť z Osvienčimu*. Marenčin PT, spol. s r. o., Bratislava, 2017. 183 s. ISBN 978-80-569-0116-8.

- TIMKO, Š. 2021. Perzekúcia židovského obyvateľstva a holokaust v povojnovej slovenskej kinematografii. In *Slovenské divadlo. Revue dramatických umení. 2/21. Ústav divadelnej a filmovej vedy CVU SAV*, 2021, s. 128 – 144. ISSN 0037-699X.
- TOKARCZUK, W. 2019. *Medzi troma hranicami. Vampír z Bieščad v Uličskej doline*. DMRS, s. r. o., Snina, 2019. 11 s. ISBN 978-80-972793-8-7.
- ULIČNÝ, F. 2000. *Dejiny osídlenia Zemplínskej župy*. Michalovce, 2000. s. 707. ISBN 80-968579-1-6.
- WELTRELIIONEN, 2005. *Lexikón svetových náboženstiev*. AKTUELL, 2006. 376 s. ISBN 80-89153-28-3.

Internetové zdroje:

- BYCKO, M. Rodokmeň Andyho Warhola. [online].[cit. 2020. 04. 27.] Dostupné na internete: <https://www.muzeumaw.sk/clanok/rodokmen-andyho-warhola>.
- BOŽÍK, P. 2019. Kto zachráni jeden život, zachráni celý svet. [online].[cit. 2020. 03. 31.] Dostupné na internete: <https://www.kukninato.sk/film/kto-zachrani-jeden-zivot-zachrani-cely-svet/>.
- BUMBERA, J. 2002. Po stopách trebišovských Židov. [online].[cit. 2020. 04. 22.] Dostupné na internete: <https://korzar.sme.sk/c/4649190/po-stopach-trebisovskych-zidov.html>.
- ČAP. 2018. Ukrajinci budú oslavovať Banderu. [online].[cit. 2020. 02. 06.] Dostupné na internete: <https://spravy.pravda.sk/svet/clanok/496717-ukrajinci-budu-oslavovat-banderu/>.
- HABUROVÁ, M. 2015. Peter Ďurišin pripravuje nový film nielen o Zemplíne. Korzár Dolný Zemplín. [online].[cit. 2020. 03. 31.] Dostupné na internete: <https://dolnyzemplin.korzar.sme.sk/c/8088220/peter-durisin-pripravuje-novy-film-nielen-o-zempline.html>.
- Hámorský náučný chodník. Múzeum. [online].[cit. 2019. 12. 02.] Dostupné na internete: <http://www.zemplinskehamre.sk/hnch/muzeum/>.
- HERTL, D. 2015. Štěpan Bandera a jeho sen o nezávislosti. [online].[cit. 2020. 02. 06.] Dostupné na internete: <https://plus.rozhlas.cz/stepan-bandera-a-jeho-sen-o-nezavislosti-6512753#volume>.
- HLAVINKA, J. 2009. (Ne)zabudnutá bolesť. [online].[cit. 2020. 04. 22.] Dostupné na internete: <http://rusnaci1.blog.cz/0911/ne-zabudnuta-bolest>.

- JANCURA, V. 2015. Prečo na východe nemajú v láske banderovcov. [online].[cit. 2020. 04. 02.] Dostupné na internete: <https://zurnal.pravda.sk/neznama-historia/clanok/377102-prec-na-vychode-nemaju-v-laske-banderovcov/>.
- JANCURA, V. 2011. Žid nesmel bývať na Hlinkovej ulici. [online].[cit. 2020. 04. 20.] Dostupné na internete: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/171757-zid-nesmel-byvat-na-hlinkovej-ulici/>.
- KERNÝ, D. 2017. Ozveny vojen a slovenské dejiny na ukrajinskom teritóriu. Slovenské národné noviny. [online].[cit. 2020. 03. 31.] Dostupné na internete: <https://snn.sk/news/ozveny-vojen-a-slovenske-dejiny-na-ukrajinskom-teritoriu/>.
- Kolbasov. 2016. [online].[cit. 2020. 04. 02.] Dostupné na internete: <http://beskydnik.eu/obce/nase-obce/25-kolbasov>.
- KORČOK, M. [online].[cit. 2020. 04. 25.] Dostupné na internete: <https://www.snm.sk/?muzeum-online&clanok=prvy-transport-zidov-z-popradu-dna-25-marca-1942>.
- Napísal slovenský oscarový film, slávu zožali iní. 2017. [online].[cit. 2020. 04. 25.] Dostupné na internete: <https://zivot.pluska.sk/reportaze/slovak-ktory-dostal-oscara>.
- Organization for Security and Co-operation in Europe. [online].[cit. 2020. 04. 23.] Dostupné na internete: <https://www.osce.org/sk/odihr/29895?download=true>.
- OTRIOVÁ, J. 2019. Film Obchod na korze mal premiéru na humenskom korze. [online].[cit. 2020. 04. 26.] Dostupné na internete: <https://hornyzemplin.korzar.sme.sk/c/22162401/film-obchod-na-korze-mal-na-humenskom-korze-premieru.html>.
- O Zemplín. [online]. Región Zemplín. [cit. 2019. 12. 02.] Dostupné na internete: <http://www.regionzemplin.sk/o-regione-zemplin/>.
- PODCASTY. 2020. Z detského raja do pekla holokaustu. Edita Grosmanová z prvého transportu Židov (podcast). [online].[cit. 2020. 04. 25.] Dostupné na internete: <https://www.aktuality.sk/clanok/778775/z-detskeho-raja-do-pekla-holokaustu-ucastnicka-prveho-transportu-zidov-edita-grosmanova-podcast/>.
- POLOVKOVÁ, S. – JURČA, Š. 2017. Bola v prvom slovenskom transporte do Osvienčimu, prežila aj pochod smrti. [online].[cit. 2020. 04. 25.] Dostupné

- na internete: <https://dennikn.sk/729862/bola-v-prvom-slovenskom-transporte-do-osviencimu-prezila-aj-pochod-smrti/>.
- SINGAL, D. 1966. The Shop on Main St. At the West End Cinema Indefinitely. [online]. [cit. 2020. 04. 26.] Dostupné na internete: <https://www.thecrimson.com/article/1966/5/31/the-shop-on-main-st-pthe/>.
- Spisovateľka Andrea Coddington: Muž jej života zomrel. [online]. [cit. 2020. 03. 29.] Dostupné na internete: <https://casprezeny.pluska.sk/ludia-a-pribehy/spisovatelka-andrea-coddington-muz-jej-zivota-zomrel>.
- „Špinavá Židovka“ Silvie Fishbaum mieri na americký trh. Košice online. 2018. [online]. [cit. 2020. 03. 29.]. Dostupné na internete: <https://www.kosiceonline.sk/spinava-zidovka-silvie-fishbaum-mieri-na-americky-trh>.
- VELASOVÁ, J. 2019. Film Obchod na korze poznajú mnohí aj v zahraničí. Jozef pre TV JOJ porozprával, ako obchod naozaj vyzeral. [online]. [cit. 2020. 04. 26.]. Dostupné na internete: <https://www.noviny.sk/zaujímavosti/466320-film-obchod-na-korze-poznaju-mnohi-aj-v-zahranici-jozef-pre-tv-joj-porozpraval-ako-obchod-naozaj-vyzeral>.
- VOTROUBKOVÁ, T. 2019. Počiatky židovskej komunity na východnom Slovensku. [online]. [cit. 2020. 04. 29.]. Dostupné na internete: <https://minoritnymagazin.sk/pociatky-zidovskej-komunity-na-vychodnom-slovensku/?fbclid=IwAR2SYNCSCeNJSMMmf7J2w-II9GV6Wrda5EfSRLNqq6qVHWE2y8cZ-2VCY4b8>.
- VOVESNÁ, E. 2019. Ladislav Grosman: Obchod na korze. [online]. [cit. 2020. 04. 26.]. Dostupné na internete: <https://dvojka.rozhlas.cz/ladislav-grosman-obchod-na-korze-7720632>.
- Zemplínsky región. [online]. [cit. 2020. 04. 22.] Dostupné na internete: <http://www.reny.sk/slovensko-zemplinsky.htm>.
- Židovská komunita v meste Sobrance. [online]. [cit. 2020. 04. 22.] Dostupné na internete: <http://vinanskadenisa.blogspot.com/2013/02/zidovska-komunita-v-meste-sobrance-jej.html>.
- Židovská Synagóga v Raslaviciach. [online]. [cit. 2020. 04. 02.] Dostupné na internete: <https://www.raslavice.sk/obec-2/pamiatky/synagoga/>.
- Židovské kultúrne dedičstvo Slovenska. Synagógy Slovenska. [online]. [cit. 2020. 04. 02.] Dostupné na internete: <https://www.synagogyslovenska.sk/>.

Židovské suburbium Bardejov. [online].[cit. 2020. 04. 02.] Dostupné na internete: <http://suburbiumbardejov.sk/galeria/bardejovske-zidovske-pamiatky/>.

91-ročná Gizela prežila Osvienčim, aj keď prišla pri Mengeleho pokusoch o orgány. 2013. [online].[cit. 2020. 04. 02.] Dostupné na internete: <https://www.cas.sk/clanok/257677/91-rocna-gizela-prezila-osviencim-aj-ke-d-prišla-pri-mengeleho-pokusoch-o-organy/>.

Prílohy

Príloha A

Obr. 1 Mapa regiónov Slovenska⁵⁰

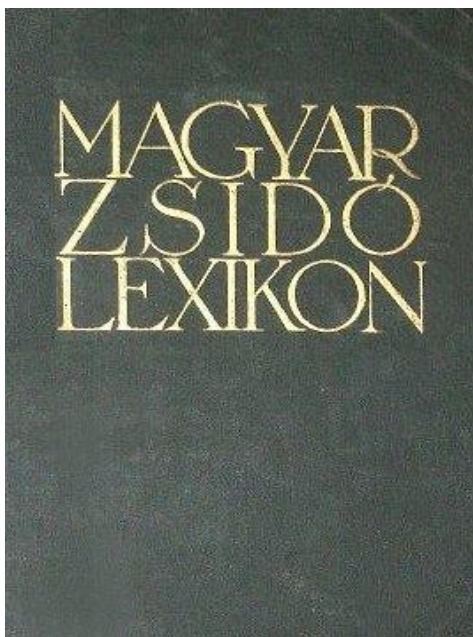

Obr. 2 Zrubový domček v Novej Sedlici⁵¹

⁵⁰ https://sk.wikipedia.org/wiki/Zoznam_regi%C3%B3nov_Slovenska

⁵¹ Zrubový domček v Novej Sedlici.

Príloha B

Obr. 3 Maďarský židovský lexikón (Magyar zsidó lexikon)⁵²

⁵² <https://mek.oszk.hu/04000/04093/html/>

Obr. 4 Arnošt Rosin⁵³

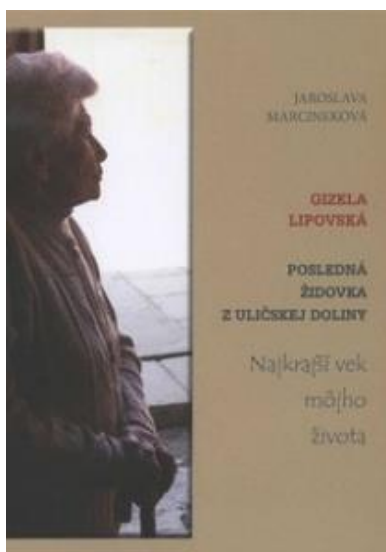
Obr. 5 Czesław Mordowicz⁵⁴

⁵³<https://zurnal.pravda.sk/rozhovory/clanok/486078-arnost-rosin-uz-nie-je-zabudnuty-hrdina-ktory-utiekol-z-auschwitzu/>

⁵⁴ <https://twitter.com/auschwitzmuseum/status/1000802557164388353>

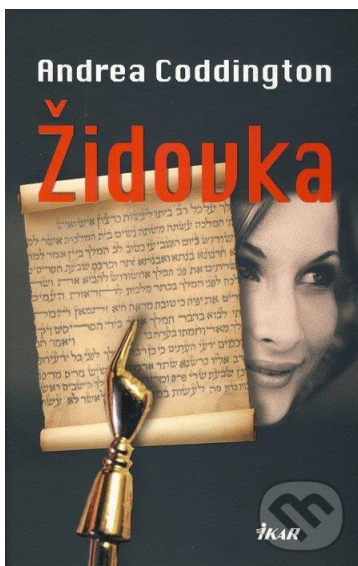
Obr. 6 Arnošt Rosin a Czesław Mordowicz *Na motorkách po stopách svojho úteku*⁵⁵

Obr. 7 Posledná Židovka z Uličskej doliny⁵⁶

⁵⁵ <https://mytrencin.sme.sk/g/86123/arnost-rosin?photo=p3156440>

⁵⁶ <https://www.citylife.sk/ina-akcia/gizela-lipovska-posledna-zidovska-z-ulicskej-doliny>

Obr. 8 Židovka⁵⁷

Obr. 9 Silvia Fishbaum v Porubke na židovskom cintoríne⁵⁸

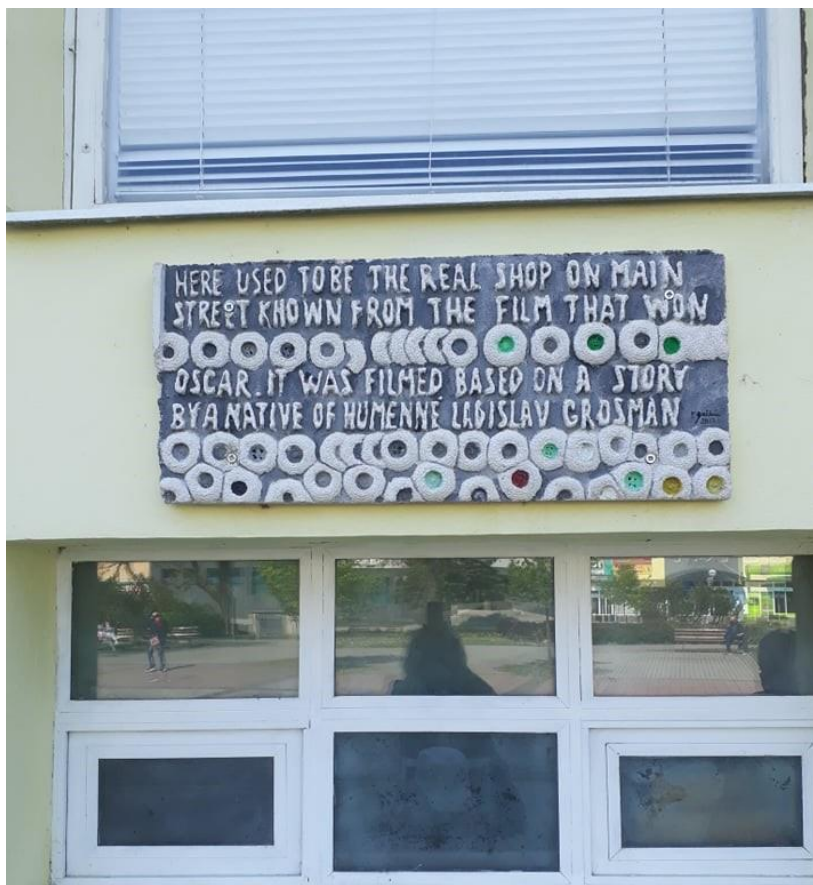
⁵⁷ <https://www.martinus.sk/?uItem=93703>

⁵⁸ <https://porubka.webnode.sk/zidovka/>

Obr. 10 Pamätné tabule v Humennom – Ladislav Grosman *Obchod na korze*⁵⁹

⁵⁹ Autorská fotografia.

Obr. 11 Pamätná tabuľa v Humennom – Ladislav Grosman *Obchod na korze*⁶⁰

⁶⁰ Autorská fotografia.

Príloha C

Obr. 12 Kolbasov⁶¹

Príloha C 13: Stepan Bandera a banderovci

So skupinou banderovcov sa na území Zemplínskeho regiónu okrem masakry Židov v Kolbasove spájajú viaceré výtržnosti. Dňa 22. novembra 1945 viac ako 70 členov ozbrojenej skupiny prepadlo Novú Sedlicu a vykradli zásoby, ktoré dostala obec ako výpomoc. Nasledujúcu noc 23. novembra 1945 to isté zopakovali v neďalekej obci Zboj, kde okrem iného obsadili oddelenie Finančnej stráže a zbili predsedu miestneho národného výboru. Po výtržnostiach v Zboji, tú istú noc sa znovu vrátili do Novej Sedlice. Tam približne o tretej hodine ráno 24. novembra 1945 prepadli v dome predsedu miestnej organizácie Komunistickej strany Slovenska Fedora Dodu v snahe obesiť ho. Napokon tak neučinili, ale nezaobišlo sa to bez poriadnej bitky, pri ktorej mu opakovali: „Aby si zapamätal naveky, sviňa komunistická!“ (Marcineková, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 63). Následne vnikli do ďalšieho domu, v ktorom býval člen výboru miestnej organizácie KSS Ivan Šiškana. Toho údajne chladnokrvne zastrelili a z domu si pri odchode zobrali peniaze, oblečenie a jeho zbrane. Vo vyvražďovaní tú noc pokračovali ďalej. Ich druhou obeťou sa stal Mikuláš Kireš, člen obecnej organizácie KSS, ktorého nemilosrdne zastrelili

⁶¹ <http://beskydnik.eu/obce/nase-obce/25-kolbasov>

pred očami manželky, troch detí a starej matky. Traduje sa, že na mŕtvolách popravených komunistov zanechali odkaz – „Za hlavu Stalina každého komunistu čaká smrť v Slovenskom štáte. Ukrajinská armáda“ (Marcineková, Stern, Šmigel', Novák, Levický, 2018, s. 63). V obci chytili i komunistu a Žida Dávida Gelba, ktorý zostal od tej noci nezvestný. Kolujú správy, že ho popravili niekde v Poľsku.

Organizácia ukrajinských nacionalistov má svoj zárodok v Prahe, resp. v Československej republike. Boli to ukrajinskí dôstojníci, vojaci, ktorí v roku 1920 vytvorili Vojenskú organizáciu ukrajinských nacionalistov a tá sa v roku 1929 pretransformovala na Organizáciu ukrajinských nacionalistov. Mala zásadný cieľ vybudovať národný, čisto etnicky ukrajinsky štát s použitím všetkých prostriedkov, vrátane teroru, sabotáže a záškodníckej diverznej činnosti.

Hlavným cieľom bol boj proti nepriateľovi – Poľsku. Ukrajinskí nacionalisti ho na smrť nenávideli. Utláčalo ukrajinský národ v dobe medzi dvomi svetovými vojnami. Poľsko si robilo nároky na územia, ktoré ukrajinskí nacionalisti považovali za svoje. Zo strany Poliakov a Ukrajincov v tej dobe dochádzalo k mnohým krutostiam. Bežne sa stávalo nemilosrdné vyvražďovanie celých dedín, či na jednej, alebo druhej strane. Banderovci vyvraždili niekoľko desiatok tisíc ľudí. Napríklad počas Veľkej noci uskutočnili akciu: obkľúčili niektoré kostoly a vyvraždili všetkých návštevníkov, dokonca aj kňazov pred oltárom. Je ťažko dnes spočítať, kto mal obetí viac alebo menej. Poliaci nemôžu prísť banderovcom na meno, tvrdia, že vyhubili 20 tisíc Poliakov. A na druhej strane banderovci tvrdia, že to Poliaci tak isto zaobchádzali s ukrajinským obyvateľstvom a oni im to len odplácali. V tomto bratovražednom boji sa nedá určiť, kto bol prvý a kto druhý. Stepan Bandera organizoval množstvo atentátov na predstaviteľov poľského štátu. Útok na ministra vnútra v roku 1934 sa mu stal osudným. Po atentáte sa snažil Bandera z Poľska utiecť. Polícia ho zadržala na hranici s Československom. Banderu poľský súd odsúdil na trest smrti. Proces s Banderom vzbudil silný medzinárodný ohlas, a preto sa poľské úrady neodvážili rozsudok vykonať. Zmiernili mu trest na doživotie. Vo väzení nebol dlho. Keď roku 1939 Hitler prepadol Poľsko, tak strážcovia väznice zo strachu pred ním utiekli a voľný Bandera sa vrátil naspäť na Ukrajinu.

Ukrajinská povstalecká armáda sa okrem pôsobenia na Ukrajine objavila aj v niektorých lokalitách v oblasti Karpát. Terorizovali obyvateľstvo a lúpili

v niektorých obciach na Slovensku. V lete roku 1946 boli banderovci zlikvidovaní československými zložkami národnej obrany a vnútra. Do toho času však napáchali rozsiahle škody, ktorým sa nevyhli ani najseverovýchodnejšie obce a východ Slovenska. O pár rokov neskôr sa éra Stepana Bandera skončila. V októbri 1959 ho zavraždil agent KGB Bogdan Stašinský pomocou kyanidu.

Stepan Bandera – zločinec, alebo národný hrdina?

Stepan Bandera (pozri príloha C 13, Obr. 14) sa narodil 1. januára 1909 v Západoukrajinskej oblasti, v rodine gréckokatolíckeho kňaza. Už tu začal žiť v prostredí, kde nacionálne uvedomovanie bolo veľmi silné. V mladom veku sa podieľal na budovaní politického života a začal pestovať svoju politickú kariéru. V roku 1927 ukončil strednú školu a nastúpil na Vysokú školu polytechnickú. Vzdelanie nedokončil a od tej doby začal byť aktívny v Organizácii ukrajinských nacionalistov (OUN). Existujú protichodné chápania OUN. Niektorí chápu OUN ako organizáciu bojujúcu za nezávislosť Ukrajiny. Historici sa zhodujú v tom, že išlo o antisemitské zoskupenie⁶².

Bol veľmi radikálny a ochotný bojovať za svoje predstavy aj tými najkrutejšími spôsobmi. OUN sa na základe toho rozštiepila na dva smery. Jedna viac radikálnejšia a druhá umiernennejšia, konzervatívnejšia. Na čelo radikálneho smeru sa tak dostal 31-ročný Stepan Bandera. Muž vysoký 154 centimetrov, ktorý pokúšal svoje medze a k čomu mal viac než vhodné podmienky. Autoritu si budoval nielen násilím a vyhrážkami, ale aj vďaka vynikajúcim persuazívnym schopnostiam⁶³.

Aj tu spoločnosť bojuje s dvomi protichodnými názormi na ukrajinských nacionalistov. Jedni ich jednoznačne odsudzujú ako masových vrahov a zločincov. Naopak druhí ich vidia ako bojovníkov za slobodu a samostatný národ. „Pre Ukrajincov sú banderovci zásadnou historickou otázkou, ktorá zem dodnes rozdeľuje na dva nezmieriteľné tábory. Na tých, ktorí im stavajú

⁶² HERTL, 2015. Dostupné na internete: <https://plus.rozhlas.cz/stepan-bandera-a-jeho-sen-o-nezavislosti-6512753#volume> [cit. 06.02.2020].

⁶³ HERTL, 2015. Dostupné na internete: <https://plus.rozhlas.cz/stepan-bandera-a-jeho-sen-o-nezavislosti-6512753#volume> [cit. 06.02.2020].

pomníky, a na tých, ktorí v nich nevidia nič iné len vrahov“ (Syrůček, 2009, s. 101).

Ukrajinci si 1. januára pripomínajú výročie narodenia tohto kontroverzného nacionalistu. Tento deň parlament vyhlásil za štátny sviatok. „Nemôžem pochopiť, ako velebenie tých, čo sa priamo zapojili do hrozných antisemitských zločinov, pomáha boju proti antisemitizmu a xenofóbii“⁶⁴, zdôraznil Joel Lion, izraelský veľvyslanec v Kyjeve. V roku 2010 bol Stepan Bandera ukrajinským prezidentom Viktorom Juščenkom vyhlásený za Hrdinu Ukrajiny. S novozvoleným prezidentom Viktorom Janukovyčom bol titul Banderovi odobraný.

Kult Stepana Banderu na základe vyššie spomenutých súvislostí môžeme chápať ako problematický, ktorý rozdeľuje spoločnosť na dva tábory, a preto i samotný Bandera tak paradoxne nie je symbolom ukrajinskej jednoty⁶⁵.

Obr. 14 Stepan Bandera⁶⁶

⁶⁴ ČAP, 2018. Dostupné na internete: <https://spravy.pravda.sk/svet/clanok/496717-ukrajinci-budu-oslavovat-banderu/> [cit. 06.02.2020].

⁶⁵ HERTL, 2015. Dostupné na internete: <https://plus.rozhlas.cz/stepan-bandera-a-jeho-sen-o-nezavislosti-6512753#volume> [cit. 06.02.2020].

⁶⁶ https://sk.wikipedia.org/wiki/Stepan_Andrijovy%C4%8D_Bandera

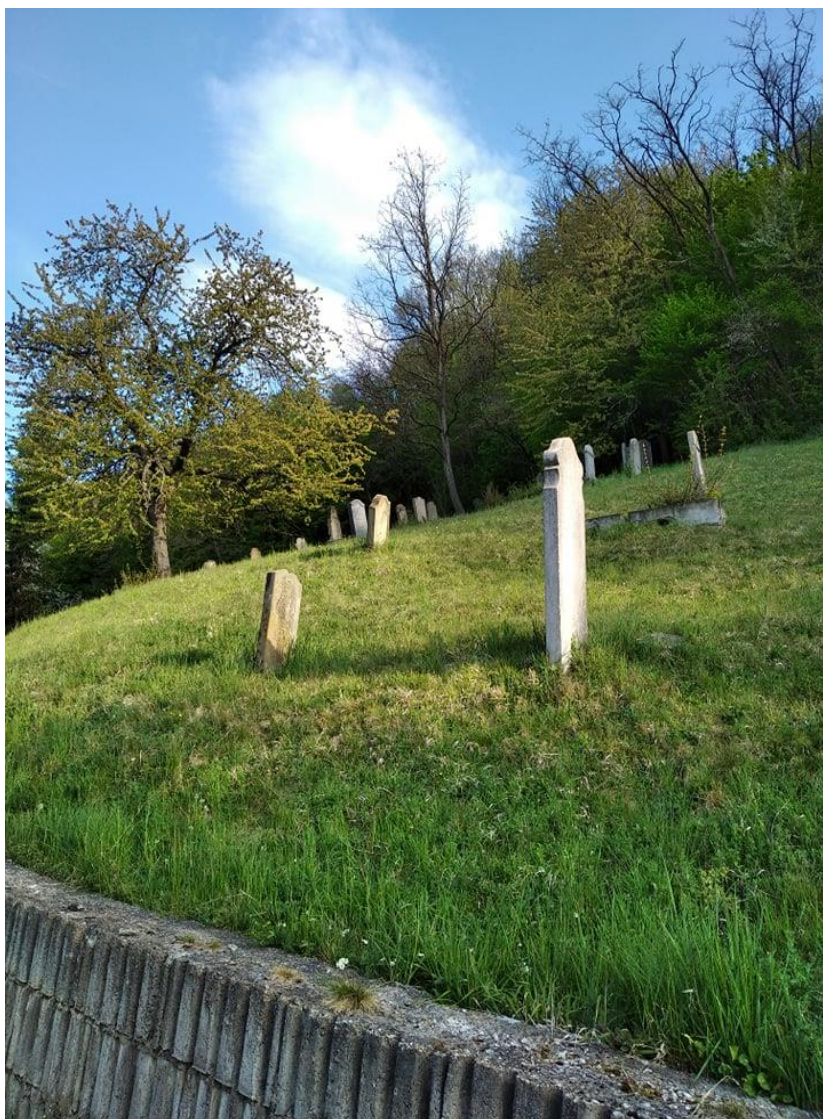
Obr. 15 Židovský cintorín v Kolbasove⁶⁷

⁶⁷ <http://beskydnik.eu/obce/nase-obce/25-kolbasov>

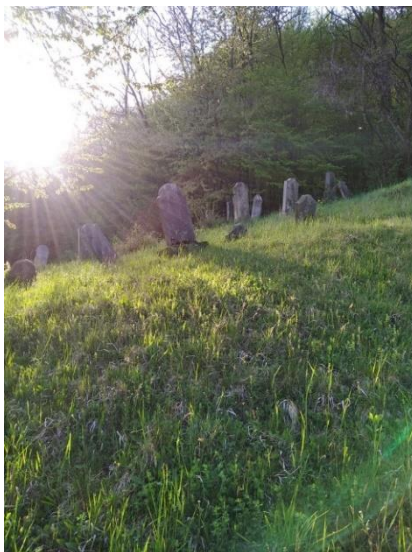
Obr. 16 Židovský cintorín Runina⁶⁸

⁶⁸ [https://sk.wikipedia.org/wiki/S%C3%BAbor:%C5%BDidovsk%C3%BD_cintor%C3%ADn,_Runina,_okres_Snina_\(04\).jpg](https://sk.wikipedia.org/wiki/S%C3%BAbor:%C5%BDidovsk%C3%BD_cintor%C3%ADn,_Runina,_okres_Snina_(04).jpg)

Obr. 17 Židovský cintorín v Snine⁶⁹

⁶⁹ Autorská fotografia.

Obr. 18 Židovský cintorín v Snine⁷⁰

Obr. 19 Rhollova kaplnka v Snine⁷¹

⁷⁰ Autorská fotografia.

⁷¹ <https://www.wikiwand.com/sk/Snina>

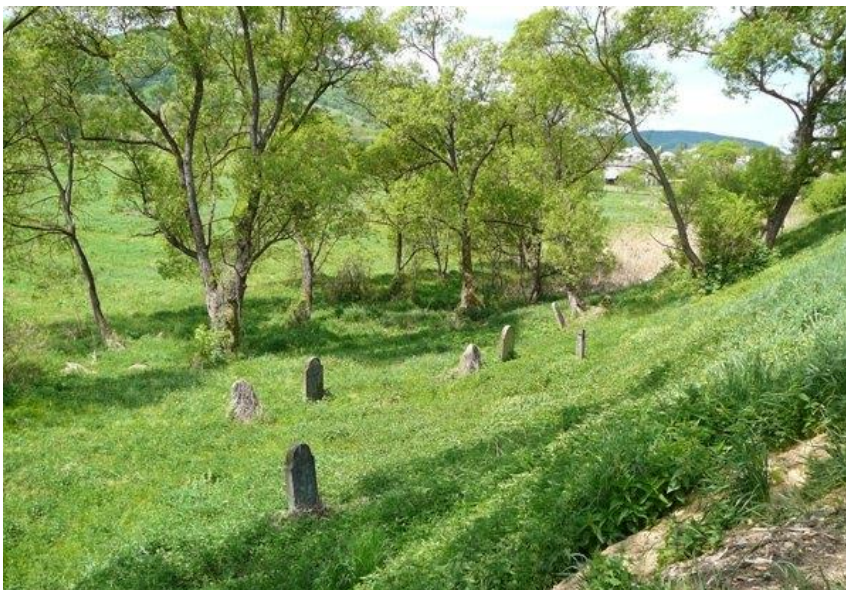
Obr. 20 Rhollova kaplnka v Snine v súčasnosti⁷²

Obr. 21 Židovský cintorín v Topoli⁷³

⁷² Autorská fotografia.

⁷³ [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%C5%BDidovsk%C3%BD_cintor%C3%ADn,_Topo%C4%BEa,_okres_Snina_\(05\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%C5%BDidovsk%C3%BD_cintor%C3%ADn,_Topo%C4%BEa,_okres_Snina_(05).jpg)

Obr. 22 Židovský cintorín Ubl'a⁷⁴

⁷⁴ https://www.geocaching.com/geocache/GC2W4E7_zidovsky-cintorin?guid=cb8ebc30-31a1-4637-a9a1-2a648c9e01dd

PhDr. Sylvia Hrešková
Židovská minorita na území Zemplína
Edícia Europica varietas č. 153

Vydavateľ:	Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre Fakulta stredoeurópskych štúdií Ústav stredoeurópskych jazykov a kultúr
Jazykový redaktor:	Mgr. Zdenka Koňáriková
Technický redaktor:	Mgr. Zoltán Decsi
Návrh obálky:	Mgr. Zoltán Decsi
Náklad:	100 ks.
Rozsah:	98 s.
Formát:	A5
Vydanie:	prvé
Tlač:	DMC, s. r. o., Šurany-Nitriansky Hrádok

ISBN 978-80-558-1763-7
EAN 9788055817637